

•

NÎQAŞÊN FELSEFEYÊ 14.

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

*Niqaşên felsefeyê 14.
@Abdusamet yigit
Weşanên felsefeyê
2013-Almanya-Berlin*

.
ISBN 968-4-910996-31-1

Pêşgotin

Li ser dîroka cihutiyê nivîsandin wê bi teybetî di çerçoveya dîroka kurdistanê û civake kurd de jî ku mirov wê hilde li dest wê gelek aliyên wê yên ku em dikarin wê werênina ser ziman wê bibin. Di wê temenê de wê, di nava diclê û firatê de rûdan û pêkhatinên wê yên di nava tawratê de wê, rûbidin.

Minaq wê, dema ku em bahsa binetere esterê wê bikin wê di nava keyenîya medî a kurdistanî de wê bibê û wê, weke bineterek ku mirov wê dikarê wê ji gelek aliyên ve wê şrove bikê. Bi kortasî ku mirov di derbarê wê de wê, werênê ser ziman wê, ester wê weke keçek cihu bê û wê, dema ku wê, key ahasveroş wê, dema ku wê bixwezê ku banû Vaştî taca xwe bide serê xwe û were hemberê wî û ew wê red dikê wê pirr zêde wê bi hêrs bibê û wê, agahiyê wê bişênê ku ew wan vegûhazê li qasrê ku ew yekê weke banû ji xwe re ji nava wan hilbijêrê. Ester jî wê weke yek ji wan keçikan ku wê vêşêrê ku ew cihuya wê, herê qasrê.

Di wê demê de ku wê heri zêde nêzî wî bin karsana, satar, admata, tarsis, meres, marsana û mamukan ku wê weke kesên li dora wî bin wê, bi wan bişewirê ku ew çî bikê. Li ser wê ev biryara ji nava keçikên welêt ên herî xweşik banûyekê hilbijêrê wê bide standin. Di nava wan yên li dora key de wê mamukan wê ji key re wê vebêjê ku wê, dema ku wê jinên medî wê, rewşa banû Vaştî pê bihisihin wê, bêrêziyê li mêrên xwe wê bikin. Ber vê yekê ew bi wî biryarek bi sedema ku wê, jin wê ji mêrê xwe re wê rêz bigrê re wê bide hildan.

Ev bineter wê, di awayekê de wê li ser çerçoveya wê mirov dikarê wê bibêjê ku wê, weke bineterek çerçoveyek berfireh ku mirov wê dikarê di çerçoveyek civakî, feministikî û ankû hinek aliyên din ên ku wê taqabûlî wan aliyên bikê re wê şîrove bikê.

Di derbarê rewşa keç û jinên medî ên demê de jî wê, di wê rengê de wê bi morfolojikî wê têgînekê wê bi xwe re wê bide mirov.

Piştî wê were gotin ku wê key wê biryara li hemberê girtî wê, bibîr bikê. Piştê wê, li ser wê re wê, gotina 'bila hemû xîzmetkar keçîkek destlêneketî bibînin û werênin key re. Wê hemû keçikên ku ew berhev dikin wê li kelehe sûsê wê berhev bikin. Wê di pêvajoyek xweşikbûnê a weke du hefteyan de wê, derbas bibin. Wê, di wê navberê de wê, mardeke ku wê keçama wî hebê wê bi navê ester ew jî dikeve nava wan keçikan û dibê nemzetê banûtîyê. Lê key wê bi zêdeyî wê ester wê biacibênê.

Piştire wê di dewama serboriyê de wê, mardekay ku wê jîyane key wê carekê wê xilas bikê wê, piştire wê, bê bi rûmetkirin û li erkên mazin were lê paykirin. Lê di qasrê de ku wê weke xwediyê erkên herî mazin bê yaman wê ji cihuyan nexweş bê û wê, fermana wan bide dayin bi key. Piştire wê, mardekay wê herê ester û wê ji wê bixwezê ku ew herê û ji key Ahasveroş bixwezê ku ew ji wê biryara xwe vegehihê. Li ser wê êdî wê piştire wê biryara key wê bi key wê were bi bişûnda standin. Pêvajoyên ku wê piştire wê, werina jîyankirin û wê, di hundurê wê bineterê de wê werina ser ziman wê, di derbarê dîroka cihutiyê a li kurdistanê de wê gelek tiştan wê ji me re vebêjê.

Cihuyî wê li kurdistanê wê weke dîroka civake wê ya baweriyê wê di nava baweriyên wê yên din ên weke mitrayî, êdayî, zerdeştî û hwd re wê, bi demê re wê pêşkeve û wê bibê xwediyê mejiyekê. Di wê temenê de wê, ev ali wê, di nava civakê de wê hê jî wê, di nava civakê de ku wê di nava civatên wan de wê werina ser ziman wê bi rêzedayinekê wê werina li ser ziman. Binetera esterê ji sê aliyan ve mirov dikarê bi dîroka medya û ankû kurdistanê re wê, ji wê aliyê ve wê fahmbikê. Yekê wê ji aliyê bineterek pîroz a tawratê wê fahmbikê. Du wê, weke bineterek bi dîroka civakê a herêmê ku wê, çawa wê temen û rêgezên bi rengê hevpeymanî ên bi hev re jinkirinê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin û aliyê sêyem jî wê di derbarê dîroka civakî û rengê pêşketina wê ya demografiyî a demê û hwd de wê gelek nîşanakên ku mirov wê, dikarê wê werênê ser ziman bê. Wê ji dîmenekê baweriyî û olî zêdetirî wê dîmenekê civakî û feministî wê bi xwe re wê li ser wê temenê wê bide dîyarkirin.

Weki din di derbarê demografiya civakî demê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Dîroka cihutiyê ji dema esterê û heta demên weke yên azra û adibanê û hwd ku mirov li herêmê wê dikarê wê werênê ser ziman wê, di wê temenê û çerçoveya civakî de wê weke rengê dîroka herêmê jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Weki din wê di wê temenê de wê, ji aliyê navaroka tawratê û têngînên nava wê ve jî wê, mirov dikarê wê bibêjê. Di derbarê têngînên bineterên azra'yî ên tawratî de jî wê di wê temenê de wê, karibê heman tiştê ve bêjê. Wekî din bineterên solomon, daniel, purim û hwd jî dikarin heman tiştê bi wê rengê bi wê re wê werênê ser ziman.

Li vir wê, bintera pîroz a esterê wê hinek xosletên wê yên giring ên civakî ku mirov wan kifşbikê û werênê ser ziman wê hebin. Ber vê yekê wê dema ku mirov li navaroka wê, û têngînên nava wê li wan dihizirê wê di wê temenê de wê, karibê hinek kifşkirinên civatî jî wê, di wê temenê

de wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Di nava têngîna xate êzdayî û hwd de wê weke mitrayî, zerdeştî û heta maniyî û mezdekî û hwd wê jin weke nirxek pîroz jî wê were dîtîn. Di wê temenê de wê, rewşên weke yên bi binetera esterê re dibînê wê dikarê bi wê têngînê û ankû rewşên ku wê taqabûlî destûra 'kevneşopîya hemawîyê' bikin bi wê re kifşbikê û werênê ser ziman.

Di demên kevnera de wê, cihuyî wê, hin bi hin wê weke çerçoveyek bi sazûmanî ku wê bi teolojiya xwe re wê êdî wê xwe bide dîyarkirin weke baweriyekê wê were dîtîn. Di wê temenê de wê, rewşên wê yên bi hizirkirinê û fahmkirina bi zanînê û hwd re jî wê di wê demê de wê derkevina li pêş. Têkiliya têngihên cihutiyê û ankû ên navaroka 'pirtûkên tawratê' û hwd jî wê hin bi hin wê bi têngîna felsefeyê û şîroveyên wê re wê hevnasînê wê bikê. Weke philon wê, gelek filosofên demê wê, derkevin wê di wê warê de wê şîroveyên ku wê bikin wê bibin. Di demên piştî wê li ser têngînên weke ya platonvaniya nû re wê filosofên weke Isaac ben solomon esrael û hwd wê, derkevin û wê, şîroveyên xwe wê di wê temenê de wê pêşbixin. Di serdemên navîn de wê, mirov dibînê ku wê li ser sê dîmenan wê pêşkeve. Yek wê weke filosofên weke musa ben meymun ku wê di nava islamê de wê, bikin wê bibê. Yên weke spinoza ku wê di nava cihane xiristiyanîyê de wê bikin wê bibin û yên weke Lewi ben Gershom û hwd jî wê li ser temenê cihutiyê xwe wê ew wê, filosofiyê wê li ser têngînên tawratê û hwd re wê bikin. Di aslê xwe de wê, ev wê di wê temenê de wê, hinekî piştî ku wê dem wê were berî dawîya demên serdema navîn û pê de wê, bi tevgerên rewşenbîrî û hwd ên weke haskala û hwd re ku wê, di nava cihutiyê de wê pêşkevin wê, di temenekê hevnasîna bi cihane hemdem û hwd re wê, temenê wê biafirênin. Wekî din wê bi wê re wê, di nava rewşenbîr û filosofên dema tevgerên weke tevgera haskala û hwd de wê, mijarên felsefeyî, fîzîkî, astronomîkî, teolojîkî û gelek mijarên din wê bi temenekê mantiqî û rasyonâlî û hwd re wê, werênina li ser ziman û wê hildina li dest. Minaq wê zane û filosofên weke Herts Wessely (1725-1805) wê, hizrên xwe wê li ser temenekê rasyonâl û bi teorizekirina li ser mirov cihê û xwûdê cihê û hwd re wê, pêşbixin. Di wê warê de wê, Wessely wê weke zaneyekê giring di destpêka tevgera haskala de jî ku wê bibê û wê derkeve li pêş bê.

Cihutiyê gelek badîra derbaskirina û di nava wan de wê xwe gihandina heta roja me û wê weke temenekê pêşketina hemdem wê xwe bide dîyarkirin. Lê pêvajoyên wê di demên hemdem de wê, hê jî wê zêde zor

û bi tûndûtûjiya li dijî wê pêşkevin. Rewşa nazîyan û hwd wê tenê wê yek ji wan bê ku wê, weke rûreşîyek ku wê li dijî wê û mirovatiyê bibê bê.

Abdusamet Yigit

Destpêk; niqaşên felsefeyê 14.

Di warê felsefeyê û pêvajoyên wê yên bi fahmkirinê re de wê, gelek aliyên wê yên ku ew divê ku ew werina fahmkirin wê hebin. Di wê temenê de wê, di xate wê ya dîrokî û hwd de wê li wê hizirkirin jî wê di wê temenê de wê, weke çerçoveya wê biafirênê. Di wê temenê de wê, felsefe wê, dema ku wê bahsa wê were kirin wê li ser temenê ku wê mirov wê çawa wê li fahmbikê û ankû wê hebûna li dînyayê û li jîyanê heyî wê ew wê fahmbikê û wê derxê li têgihiştinê wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Bêgûman wê çerçoveya felsefeyê wê ji ya ku em li wê dihizirin û tefkir dikin wê zêdetirî wê berfirehtir bê. Wê, tenê wê dîroka wê ya bi hizirkirinê a ji demên kevnera û piştê heta demên serdema navîn û hwd wê hildina li dest wê, di wê temen û çerçoveyê de wê çerçoveyek berfireh wê bi navarok û mijarên wê yên ku ew di wê de dihên hildan li dest û nîqaşkirin re wê, were fahmkirin.

Di demên kevnera de wê, li ser temenekê rasyonali wê felsefe wê, di rengê de wê weke ku mirov wê, dibînê wê were nîqaşkirin. Lê piştê wê, dema ku wê bi ber dema helenîkî û piştî heta destpêka demên serdema navîn û hwd re wê, êdî wê felsefe wê, di rengê zêhnî de wê, bi dest pêşketina xwe wê bikê. Mijarên ku wê di wê temenê de wê, di demên kevnera ên weke mistisismê ku wê li ser kifşkirina xwezayê re wê, di demên kevnera de wê bi wê re wê werina ser ziman wê, di demên serdema navîn de wê, li ser temenekê zêhnî û hişmendî re wê temenî û awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, mijarên felsefeyî ên ku ew dihên nîqaşkirin û hem jî bi çavkaniyên wan re mirov nîkarê wan tenê bi serê xwe weke bi tenê hilde li dest. Ber vê yekê di awayekê de bi pêşveçûnên hizrî û hwd ên demên kevnera û hwd re wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê hingî wê weke

ku wê temen û çerçoveyek hizrî a baş wê bi xwe re wê, di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di serdema navîn de wê, aliyekê zêde giring wê bi rengê hizirkirinê wê di wê de wê bi kûrbûnê weke bi têngînên weme metafîzîkê, mistisismê û azmûnkirinê bi wê û hwd re wê, di renekê de wê bibê û wê derkeve li pêş. Li ser wê re wê, di wê temenê de wê çerçoveyek hizirkî wê xwe di dwama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê pêvajoyên felsefeyê ên ku wê bibin wê di wê rengê de wê, di serî de wê, di awayekê de wê çawa wê ji hev re wê bina temenê wê dúbare mirov dikarê wê di awayekê de wê li vir wê werênê ser ziman. Di serdema navîn de wê têngînên weke yên felsefeyî wê bi nîqaşkirinê wan re wê, weke îdeaya platon, 'yek'a latinus, ezîtiya gerdûnî a brahmana û hwd wê di wê temenê de wê weke têngîna ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman bin. Maniyî wê rohnîyê wê, di renekê felsefeyî de wê, weke li ser têngîna 'qatkên rohnîyê' re wê ji hev wê bi felişênin û wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê werênina ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, di demên serdema navîn de wê kifşkirina têngînek weke ya mistisismê û ankû metafîzîkê û di wê temenê de wê hewldanê kûrbûna bi hizirkirinê wê ne tenê wê mirov karibê bi şewayekê li ser baweriyên re wê werênê ser ziman bin. Wê bi temenekê epistemîkî û felsefeyî wê divê ku mirov wê di reng û awayekê de wê bi wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ne tenê wê navaroka têngînê olî û xwûdayî û hwd wê, weke bi nezanîne û hwd re wê li pêşîya fahmkirinê wê hebin. Wê di nava jîyanê de wê her tiştê ku ew heya wê di awayekê de wê mihtacê fahmkirinê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ber vê yekê wê aqil wê çendî wê bi çerçoveyek gerdûnî û hwd re wê xwe di dîmenekê de wê bide dîyarkirin wê di heman rengê û awayekê de wê mijara têngînê weke mistisismê û hwd jî wê weke têngîna ku wê beremberê wê karibin werina hildan li dest bin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê werênê ser ziman bin. Di mijare mistisismê de wê, di serî de wê ji aliyekê ve wê di aslê xwe de wê bi gotinî û têngînê wê kifşkirina wê bi wê rengê li ser mijarên zanîn û nezanîne û hwd re wê bi serê xwe wê weke aliyekê ku wê bi morfolojîkî wê weke ku mirov wê pêwîsta wê fahmbikê û wê ev têngîn wê ew wê aqilê wê bi xwe re wê bide me wê, di reng û

awayekê de wê bi xwe re wê li ser hebûna jîyanê û pêvajoyên wê yên pêşketinê û fahmkirinê re wê xwe bide dîyarkirin.

Li vir mijare fahmkirinê wê bi felsefeyê û hwd re wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Mirov di nava jîyane xwe ya ku ew dijî wê hemû pêşxistinên xwe yên bi zêhnî û fîzîkî wê li ser temenê karîna jîyankirina xwe û bi wê re wê çawa wê jîyane xwe bi hebûna xwe re wê bide domandin wê di wê temenê de bê. Wê hiş û hişmendî jî wê di reng û awayekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê dikarê bi wê rengê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê fahmbikê wê, di nava jîyanê de wê, dema ku mirov wê bi aqil wê ew wê bibînê ku wê aqil wê hertimî wê destê mirov wê zort bikê wê bi wê re wê, çawa wê bi derfet bê ku mirov wê bigihijê zêdetirî zanînê û wê, di wê temenê de wê xwe mazintir wê bikê wê bi wê êdî wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê xwestek û armancên bi jîyanê û jîyankirinê wê di zikhev de wê derbas bibin. Wê mirov wan di xwe de wê di xate jîyane xwe û jîyankirina xwe de wê bi wan re wê li wan wê bihizirê.

Di dewama wê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê û ya ku mirov wê fahmkirî û ya ku mirov wê divê ku wê fahmbikê û hwd wê, di wê temenê de wê, li wê bihizirê. Wê dema ku mirov wê li aliyê latekê bê û aliyê din nebînê jî wê bixwezê ku ew zanibê ku wê çi wê li wê aliyê din ê lat ku ew nabînê wê hebê. Wê di wê temenê de wê, têgînên weke hêstî û hwd ku ew xwe bi wê baş hîsbikê wê di temenê wê zanînê û gihiştina wê zanînê de wê hebin.

Di wê temenê de wê hêstiyarîya jîyanî wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê û kifşdikê wê bi wê re wê weke ku wê li pêş bê. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên fahmkirinê ên bi aqilî wê di awayekê de wê di temenekê gerdûnî de wê xwe di nava jîyanê û xêva mirovî de wê bidina domandin. Li vir di dewama wê de ez dikarim wê têgîna peresendinê ku wê mirov wê bi wê re wê, di awayekê de wê bijî wê, li ser temenekê demdirêj a bi jîyane mirov re wê hinekî li wê bihizirim. Minaq wê, mirovek wê temenê wê 80 salî bê û ku hinekî din em bi ser ve bikin wê karibê heta 100 salî wê herê. Hemû mirov wê nikaribin heta wê temneê herin û bijîn. Wê di wê temenê de wê, dema ku wê, mirov wê di nava wê temenê xwe de wê çi zanînê wê bigihijiyê de wê weke ku wê di rengeklê de wê, bi wê dema ku ew dijî û wê azmûn

dikê re wê bibê.. Wê bi wê re wê, li ser wê temenê ew azmûnkirinên ku wê bina malê fîzîkiya hebûnê wê li ser wê re wê êdî wê di rengekê de wê, bi awayekê rakendî wê xwe ji wê nifşê li yê din wê bi berdewamî wê weke ku wê bide domandin.

Ev wê weke temenekê ku wê mirov wê bi wê re wê karibê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê hinekî wê zanîna me wê hemû wê bi mirov re wê dema ku mirov mir wê nemirê. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, pêvajoyên pêşketinê ku ew xwe bi biolojikî û hwd dikina malê fîzîkê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bidina domandin. Di dewama wê de wê, di wê rengê de wê dema ku em mînaq wê demên mirovên weke neandertalan û ankû homo-sapiansan werênê ber çavê xwe wê ji wê rengê wan ên demê û heta roja me ku wê çî awa û gûharîn wê bi wan re wê bi xêvî û hwd wê bi wan re wê bibê wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, karibê mirov wê ji aliyekê ve bi wan re û bi wê xate pêşketinê û hwd re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ev xate pêşketinê wê di awayekê de wê di aslê xwe de wê li ser wê temenê fahmkirina me re ku mirov wê bibêjê ku wê gelek aliyên wê yên ku wê hê ji me re wê weke nepenî na dikarê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên pêşketinê wê di reng û awayekê de wê, xwe bi wê re wê, bi pêvajoyên pêşketinê re wê, bide dîyarkirin. Mirovê ku ew bi fîzîkî dijî û yê bi aqil dijî wê, di wê dîmenê de wê xwe bidina dîyarkirin. Mirovê bi aqil heya wê li ser wê temenê re wê, di reng û awayekê de wê weke ku mirov dikarê kifşbikê wê, bi wê re wê, di reng û awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Hebûna aqiliya mirov wê, di rengekê gîyanî de wê weke rengekê naqşayî wê, bi awayekê hebûnî ku mirov wê, di awayekê de wê li berçavê xwe wê karibê bi vejenê wê, di wê temenê de wê bi pêvajoyên pêşketinê de wê çawa wê xwediyê awayekê pêşketinê bê wê hingê mirov wê karibê bi wê re wê kifşbikê.

Di rewşa aqiliya mirovî de wê, dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê aqilîtî wê di rengekê de wê weke alî û awayekê mirov ê ku wê hin bi hin wê pêşkeve û wê, bi xwe re wê pêşxistinê wê di nava jîyanê de bi şêwayên fahmkirinê û hwd re wê bide çêkirin bê. Di demên kevnera de wê, felsefe wê, dema ku wê, bikeve nava jîyanê de û ankû wê weke ku wê were gotin wê dakeve li qada jîyanê wê di wê temenê de wê çawa wê temenekê fahmkiirînê wê bi wê re wê bide çêkirin wê bi wê re di rengekê de wê bi wê re wê bibê bê.

Di aslê xwe de wê, felsefe wê, dema ku wê bibê wê weke têgînek ku wê pêşî wê li ser temenekê xwezayî û derkkirinên wê re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê bihizirê bê. Li ser wê temenê de ew xwezayê wê derkbikê. Wê bi awayê wê yê ku ew heya re wê derkbikê û wê dîmenekê wê di fahmkirinê de wê bi wê re wê bide çêkirin. Wê li ser wê temenê wê tiştê û hebûnê wê weke wê ku wê çawa wê fahmbikê wê li ser wê bisekinê.

Mirov wê, dema ku wê bi çavdêrîyên xwe xwezayê derkdikê û pê de wê mijara salixkirinên weke bi derkî ên xwezayê û hwd re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, hebûna ku wê bi felsefeyê re wê, di nava jîyanê de wê were jîyankirin wê çawa wê bi aqilê bê.

Di wê rengê de em li vir pêşî wê ji hev cihêbûnê wê li ser temenê aqilê xwezayî û ankû aqilê nexwezayî û hwd re wê, nekin. Wê di wê bi gelemperîya wê re wê mirov dikarê wê di serî de wê bibêjê ku wê, di çerçoveyekê de wê bi wê re wê bixwezê ku wê, bi wê re wê fahmbikê. Ya ku mirov wê, dihênê ser ziman û dikarê wê werênê ser ziman wê weke bi aqiliya mirov re wê, di rengê de wê, were fahmkirin û ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê hebûna aqiliyê wê di serî de wê li ser wê re wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê mijare aqiliyê wê, di wê çerçoveyê de wê weke mijare zêde pirralî bê. Wê dema ku mirov wê tenê wê ji ser aliyê aqilê rasyonel û ankû mantiqî û hwd re wê, werênê ser ziman wê weke di awayekê formelî de wê bibê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkiriin. Bi heman rengê en bi aliyê din ê weke aqilê irrasyonel û sermantiqî û hwd re wê fahmbikin wê di wê temenê de jî wê weke di wê de wê ne bi temenbûnek û kêmbûnek wê hebê wê hisiyetê wê ji aliyê hebûna ya heyî ve wê bi me re wê bide çêkirin.

Di wê temenê de wê, dema ku wê, ev alî wê, ji hev wê werina cihê kiirin wê di aslê xwe de wê, di rengê de wê, li ser temenekê ku mirov wê, di rengê de wê, bi wê re wê, fahmbikê û wê, di temenekê rastinê de wê fahmbikê wê, bi wê re wê li wê bihizirê. Wê dema ku em ji aliyê aqilê rasyonel û ankû irrasyonel û ankû realist û ankû ne realist û hwd ve wê hildina li deest wê, mirov dibînê ku wê, dîmenekê din ê pêşketinê wê bi fenomenolojikî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê weke minaq wê dema ku em bi gotin û minaq bikin wê weke bi aqilê hêstîyarî

û aqilê ne hîstîyarî ku wê fahmbikin wê li ser wê re wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ji aqilê hêstîyarî wê bi ber aliyê aqilê ne hêstîyarî ve wê pêvajoyek bi hişkirinê û fahmkirinê wê xwe bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Li ser hêstan re wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê, ya ku wê di wê temenê de wê weke ya bi hêstîyarî bê wê, di pêvajoyek bi azmûnî de ku wê derbas bibê û wê derkbûna wê bi fahmkirina wê re wê bibê wê êdî wê di dewama wê de wê, weke pêvajoyek bûhûrîner wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di renekê de wê, weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare hişkirinê wê di wê temenê de wê têtîliya wê ya bi hêstan re ku mirov wê hilde li dest wê di wê temenê de wê di wê rengê û awayekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Navaroka hêstî wê di wê dema ku mirov wê weke bi wê re wê dijî dibê ku ew hema di cih de newê têtîhiştin û fahmkirin. Lê wê dema ku wê hinekî bi şîyarî û hişmendî li ser wê re ew demek kin û ankû dirêj derbas bû wê bi wê re wê demek bi hişbûnê wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê bi aqilbûna wê hêstîyarîyê û ankû di wê de wê, bi hişbûna ku wê bibê wê temenê wê pêvajoya bûhûrîner a di çerçoveya fahmkirina wê de wê xwe bide dîyarkirin.

Hêst wê aliyekê wê yê hebûnî û zindîyî wê bi hebûna mirov re wê hebê. Wê aliyekê weke ku wê bi mirov wê bide fahmkirin ku mirov wê dijî. Wê di wê temenê de wê, mirov nikarê hêstê wê ji aqil dîr wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, tenê wê di xwe de wê girtîbûna wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke aliyê wê yê ku mirov wê fahmbikê wê xwe bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin.

Hêst bixwe wê weke têtînek bi hebûn û hiş a di zikhev de ku wê xwe bide dîyarkirin bê. Wê di destpêka wê weke ya ku wê bi hîskirinê wê weke ku wê were kirin. Di wê temenê de wê, aliyên xosletî ên hebûnê wê, di wê temenê de wê bi awayekê ajoyî û hwd re wê, di renekê de wê weke ku wê di temen û bingihê wê de wê hebin. Lê wê, ji wê temenê de wê, hêst wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov di wê de kûr dibê wê, di renekê de wê, di wê de wê, weke fenomenna hebûnê ên bi hiş ên di xwe de ku wê berê aliyê wan ên hişê li xwe bê wê were dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê, pêvajoya ji hêstê li hişê wê dikari bi wê re wê di wê rengê de wê werênê ser ziman ku wê di renekê de wê, di çarçoveya mijare hebûnê de wê, bi wê re wê, di renekê de wê fahmbikê. Wê hêst wê, di navaroka wê ku mirov wê li wê bihizirê wê, ya ku wê weke ku wê li xweşa mirov wê diçê wê bi wê re wê weke hişmendiyek wê ya hebûnê a teybet wê xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin. Hêst wê, di temenê wê de wê ajo wê hebê. Minaq wê, dema ku mirov wê, bo xwe parastina ji rewşekê wê çawa wê mirov wê, weke bi vaciniqê wê, xwe bi wê û ji wê bide alîkî wê bi wê re wê, di renekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê têtîna hêstî wê, bi hebûna jîyanê re wê, bi temen bê. Wê, dema ku wê rûda û pê de û ankû piştî ku ew bû û pê de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di renekê de wê weke ku mirov wê, dikarê wê werênê li ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê bibê.

Di aslê xwe de wê mijare hebûn û hêstê wê, di wê temenê de wê, di temenekê jîyanî de wê, weke ku wê çawa wê temenê hev wê biafirênê wê bi wê re wê, were dîtin. Hêst wê li ser temenekê fîzîkî û bedenî wê xwediyê temenekê fahmkirnê bê. wê, di nava hêstê de wê, bi rewşên weke bi xûynişandinê û hwd re ku wê, bê dayin nîşandin re wê bi wê re wê, weke dîmenekê wê bê.

Hêst wê di rewşê de wê herî hindik wê ji du aliyan ve wê temen û bingihêk wan ê bi têtîliyî wê hebê. Aliyê ku mirov wê, hîsdikê ku ew baş û ankû nebaş a wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê biafirênê. Aliyê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê, weke aliyê din ê di wê rewşa wê bi wê rengê dîtinê de wê, weke rêyek hîskirinê ku mirov wê dikarê wê pênasabikê wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Hêst wê di renekê de wê, aliyê wan ê bi hebûnê re wê weke di temenekê nepenî de wê hertimî wê xwe bide dîyarkirin. Wê dema ku wê di nava ya bihêstiyarî û ya bi aqilî de wê ew cihêkîrn wê were kirin wê, di wê temenê de wê, weke ji ya aqilî dîrketinê wê were pênasabikirin. Lê ya bi aqilî jî wê, di wê rengê serwerîya wê de wê weke ji ya hêstiyarî wê weke xwediyê rewşek dîrketinê bê.

Hêst wê li sert temenê hebûnê re wê xwediyê heyînek bi serwerî bin. Minaq wê dema ku wê, mirov wê, hîskirina telukeyekê wê li hebûnê wê hîsbikê wê bi wê re wê, di cih de wê, dilê mirov zû bi avêjê, xwûna rayên laşê me wê zû herê û were. Mirov wê bi wê germ bibê û hwd. Wê bi wê rengê wê ev rewşên fîzyolojîkî ku ew dibin wê weke rewşna awarta ên ku

wê fizyoloji wê bi xwe re wê bijî bê. Di wê temenê de wê hêsta xwe parastinê wê derkeve li pêş û li hebûnê bi giştî wê serwer bibê û wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di rewşa hebûnê û bedenê de wê hêst wê, hem ji hişê binî û hem jî wê ji hişê ser wê bibin. Wê ber vê yekê wê, çendî ku wê fizyoloji wê weke ku wê di farqê de jî bê lê wê, weke ku mirov wê bi giştî wê weke ku wê bi hiş wê ne di farqê de bê wê karibê rewşekê bi wê re xwe bide dîyarkirin.

Aliyekê bi weke bi li wê hoyandinê ku wê bibê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê, weke ku wê bibê. Di wê rengê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê rengê hişmendiya hêstê wê ji ya ku mirov wê bi awayekê wê bi farq û şîyarî wê dijî wê derkeve li ser wê re. Hêst wê têkiliya wê bi xêva me re wê ji temen ve wê hebê. Wê bi wê re wê, bibê xwediyê temenekê fahmkirinê wê weke ya teluke ku wê çî wê bi wê re wê şîyariyan wê çêbikê û ankû wê karibê rewşa telukeyan wê biafirênê wê bi wan û ji wan wê, di rengekê de wê, temenê wê biafirê.

Hêst wê, di wê temenê de wê di xwe de wê pêvajoyek azmûnê wê karibê bijî. Minaq wê, dema ku wê, kesek ku ew tamaşakirinên bi hêstî zêdetirî ji yên din tamaşa bikê wê karibê bi wê fêrbûn û azmûnkirinên wê re wê aqilê hêstîyarî wê pêşkeve û wê deerkeve li pêş. Di rengê ku mirov wê, gotinan fahmbikê wê, li gorî wan şîyariyên hêstî wê, hêst û aqilê wê fahmbikê. Ber vê yekê wê dema ku wê, gotina telukeyê wê minaq wê were ser ziman wê bi wê re wê çawa wê di cih de wê bi wê re wê, şîyariyên zêhnî û fizyolojikî wê di cih de wê bi wê re wê li ser esas û temenê xwe parastinê wê bi wê re wê biafirin.

Hêst wê, temenekê wê yê fizyolojikî û afrînerî wê bi fîzîkî wê hebê. Wê weke ku wê çawa wê di bin tava rojê de wê laşê mirov wê xwehbidê wê bi wê rengê wê, di meji de wê, afirandinên ku wê bibin û wê bi wê re wê, temenê wan şîyariyan wê biafirênê wê bibê. Di rewşek hêstîyarî de hatina hêstiran ji çavên mirov wê weke aliyekê ku mirov wê dikarê wê weke aliyekê encamî a di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Weki din wê hêst wê di warê rengê jîyane mirov de wê, çawa wê bibê û divê ku ew çawa bê û wê çawa wê weke 'baştir' bê wê bi wê re wê, di awayekê de wê temenê wê biafirênê. Di dewama wê de wê, di rewşên ku mirov biryaran dide de jî wê, di wê rengê de wê, weyna hebûna hêstan wê ji temen ve wê bi wê re wê hebê. Ji nava gelek têgîn, hiş, şîyarî û hwd wê, kîjan wê were esasgirtin wê di wê rengê hoyandinê a li rewşan û hwd de wê, ji me re wê bide vegotin ku mirov wê kîjanê wê hilbijêrê û wê li

ser wê re wê biryara xwe wê bide. Di wê temenê de wê, rewşên weke yên xwe dana dîyarkirinê ên hêstî wê di wê temenê de wê, bi rêya mimik, xûyên rû û ankû tevgerên mirovî û hwd re wê, di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin. Kesek wê dema ku ew di awayekê de bixwezê tiştekekê bikê û hizrek ku ew asteng dikê û nahêlê ku ew wê bikê wê, di wê temenê de wê, di nava wê hizrê û biryariya wê û şîyarîya hêstî de wê, beden wê xwe di rengekê de wê bi tevger bikê. Minaq bêî ku mirov di farqê de bê wê, kesek wê hejandina dest, ling û hwd wê, bi wê re wê karibê bibê.

Weki din wê têkiliya aqil û têngîna hêstî wê bi hevdu re wê di awayekê de wê, di aslê xwe de wê di zikhev de wê hinek aliyên wan ên ku wê bijîn wê hebin. Wê dema ku em bi hizrî û aqilî wê dihizirin ku wê tiştekek wê 'hindik' bê wê, di wê temenê de wê, ew wê weke têngînek ku wê aliyekê wê yê hêstî jî wê hebê bê.

Wê dema ku mirov wê tiştekekê ku weke 'nerast' ku ew kir wê, hêsta xwe bi wê xirab hîsdikê û ankû wê, di wê temenê de wê ne rehetiyên ku wê bikeve laş de wê, bi wê re wê bibin. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, ev rewş wê, di derbarê rewşa têkiliya fizik û hiş û ankû rewşa hişmendîya fizîkî û hwd de wê, karibê temenekê baş ê fahmkiirnê bi xwe re bide afirandin. Hêst û aqil wê di zikhev de wê bi wê re wê, di rengekê de wê, bi wê re wê bibê. Wê dema ku mirov wê hîs dikê ku wê kirina tiştekekê ne rast bê û ankû wê dema ku mirov wê, tiştekekê wê dikê ku wê zanibê ku ew ne rast a wê, hêsta ku wê bi wê re wê bi mirov re wê çêbibê wê, azmûnên wê ku wê bi fizîkî wê bi me re wê bibin wê piştre wê, di temenekê aqilî û rasyonali de jî wê, bina xwediyê temen û çerçoveyna fahmkirinê. Hêst wê, di wê temenê de wê, xwediyê temenekê fahmkirnê bin. Wê dema ku em tenê rewşa weke ya demên biryardayinên xwe di wê temenê de li berçav bigirê wê çawa wê bi pozîtiv û ankû nagativ wê bandûra wan wê hebê wê, dema ku mirov li wê dinerê wê bi awayekê hesanî wê bi wê re wê were dîtî ku wê çawa wê bi hêstî wê mirov wê bi temenekê bi aqilî û hwd re wê bijî wê bi wê re wê were dîtî.

Hêst wê bi awayekê wê xwediyê rengekê têkilidanîne jî bin. Wê dema ku mirov wê li kesekê bi nyet xirab bînerê û ku mirov hîsbikê ku ew nîyet xirab a wê, ew wê ji aliyekê ve wê bi temenekê hêstiyarî ji wê bi wê re wê weke ku wê were fahmkirin. Hêst wê, di aslê xwe de wê, ji aliyekê din ve ji wê çendî wê di encama pêvajoyek bûyinê de wê bibin wê bi wê re wê, xwediyê bîngihekê bi fêrbûnî jî bin. Wê, di wê temenê de wê, temenê wê jî wê di xêva mirov de wê hebûna mirov wê biafirênê. Wê di wê temenê de wê, weke aqilê fîzyolojîkî jî wê dikarê wê ji aliyekê ve wê

fahmbikê. Minaq wê dema ku wê, girêdana bi deverekê û kesekê ve wê li wê bihizirê û di dewama wê de wê rewşên weke bi wê re gihiştina li nasînê ku mirov li wê bihizirê wê, ev wê weke birhan û nîşanaka fêrbûna bi hêstan re bê. Wê, di wê temenê de wê, hêst wê, rêya wê ya wê fêrbûnê wê azmûnkirina li ser temenekê fizîkî û hwd bê.

Di wê temenê de wê awayê hebûnê, dîtina wê û ji wê dîtbarîya wê girtinên me yên ku mirov bi wê re digirê wê, temenê wê biafirênê. Gihiştina hêstên weke xweşikbûn û sipahibûnê û hwd wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê biafirênê.

Di nava têngîna hêstê û fahmkirina wê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê, çerçoveya hiş re ku wê fahmbikê wê li ser temen û têngînek salixkirî re wê karibê wê fahmbikê. Di mejiyê bin de wê, salixkîrnên wê di wê temenê de wê, ji ya mejiyê ser wê zêdetirî û wê kûrtir wê weke ku wê hebin.

Hêst wê ber çî wê giring bê ku mirov wê, fahmbikê? Wê di gelek awa û rengan de wê pêwîst bê ku mirov wê hilde li dest û wê fahmbikê. Di serî de wê, ji aliyê têngînên weke xweşik dîtî û ankû nexweşik dîtî, baş dîtî û ankû nebaş dîtî, û hwd re wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, rast dîtî û ankû rast nedîtî wê çendî ku wê di çerçoveya aqiliya me de wê were ser ziman jî wê jî dikarê ji aliyekê ve wê bi wê re wê, bibînê. Di wê temenê de wê, rastîna bê û ankû têngîna din bê wê, çendî ku wê aliyê wan ê aqilî wê bi objeyî wê hebê wê bi heman rengê wê aliyê wan ê şûbjeyê jî wê hebê.

Ber vê yekê wê weke aliyekê wê yê hêstî jî wê hebê ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê wê hebê. Di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê hêst wê hinekî wê bikeve çerçoveya aqilê me yê darazî de. Wê di wê temenê de wê tiştê baş û ankû nebaş, xweşik û ankû nexweşik, xweş û ankû nexweş dîtî û hwd wê bi wê ve wê girêdayî bê. Di wê temenê de wê, ev wê, weke aliyekê ku wê, çendî wê weke nerîna me ya bi hiş a li derve û li tiştê û hwd bê lê wê weke çawa dîtina me jî wê bi wê re wê bibê.

Ji wê aliyê ve wê têngîna hêstî wê, di çerçoveya têngîna rewîstê û hwd de jî wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê fahmbikê bê. Minaq hêstên weke yên zayendî ên weke ji xwe fihêtiyê, ar, namûs û hwd wê, di wê temenê de wê weke hêstna ku mirov wan di reng û awayekê de fahmbikê bin.

Hêst wê, di awayekê de wê weke dîmenek fahmkirina bi hiş fizîkî a li ser temenê aqilê me yê darazî re bê. Wê di wê temenê de wê, di serî de wê, dikarê wê fahmbikê. Aqilê hêstîyarî wê, di wê temenê de wê, dema

ku wê bahsa wê were kirin wê di wê temenê de wê, dikarê wê fahmbikê. Wê dema ku wê, tişt wê, bi hebûnî û hişmendî wê bi wê re wê təkili wê were danîn wê dîtbarîya wê ya bi hişmendî ku wê mirov wê, di awayekê de wê derkbikê wê bi wê ve jî wê girêdayî bê. Minaq wê tiştê wê li mirov wê, xweşik û nexweşik, baş û nebaş, mazin û piçûk û hwd wê were wê, di wê temenê de wê, di dîmenê ku mirov wê fahmbikê de wê hem aqilî bê û hem jî wê, aliyê wê yê darazî-hêstî wê hebê. Di wê temenê de wê, dikarê wê bi wê re wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê, bi wê re wê, werênê ser ziman bê.

Hêst wê, di temenê wê de wê, têgîna hebûnê wê hebê. Minaq wê dema ku mirov wê hêsta zayendê wê hilde li dest wê, di wê rewşa təkiliya zayendî û hwd de wê, mirov wê, çawa wê li xweşa mirov wê hebê û hwd wê, dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Wê, di wê temenê de wê di rengê de wê, bi wê hêstê wê, təkiliyek fîzîkî û ankû newrolojikî wê bi hebûnî li hebûnê wê were danîn. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ew hêstên weke bi xweşiyê, rehetiyê û hwd wê bijî wê, di wê temenê de wê hebûn wê xwe bi wê re wê, werênê ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, hêst wê, di xwe de wê xwediyê têgînek hişmendî bê. Wê di wê çerçoveya xwe de wê, bi wê re wê, were fahmkirin. Wê di wê de wê, ew rengê ku em wê minaq wê bi wê re wê şa bibê û ankû wê baş bibînê û wê yan wê bi aliyekê bi rengê me dîtîya re wê levkirineka wê bibê û yan jî wê di wê temenê de wê di dîtîna de wê, ew wê bi wê re wê fahmkirina wê bibê.

Di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveya aqil û pêvajoyên fahmkirina aqil de wê li vir wê giring bê ku mirov wê hêstê wê hilde li dest bê. Wê di serî de wê, hêst wê, mirov wê, di nava ya nayê zanîn de jî wê, hêstek li ser temenê fîzîkî wê bi wê re wê bi awayekê wê bide çêkirin. Wê li wê xwe hoyandinê wê bide çêkirin. Têgîna bi təkiliya girêdanê û hwd ku wê bi temenê newrolojikî û hwd wê bibê wê, di wê temenê de wê, di rengê de wê temenekê wê yê fahmkirinê wê hebê.

Hinekî jî wê hêst wê ya ku wê li gorî hebûnê bê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê, dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, di hebûna mirov de wê, aliyê mirov ê hebûnî bi jîyan û hwd wê, hertimî wê bi xwe û hewirdora xwe re wê bi gelek awayan wê di təkiliyê de bê. Wê li ser wê re wê, bigihijê fahmkirin û hwd. Wê bi wan re wê təkiliya bi fahm û hişê ku wê dênê wê, bi wê re wê, hêstên xwe yên girêdanê wê li ser wan aliyên təkilidanên re wê

dênê. Di wê rewşa hiş û fahmê de jî wê ya ku mirov wê, di awayekê de wê rast dibênê û ankû nabînê, baş dibînê û ankû baş nabînê, di acibênê û ankû nacibênê û hwd wê bi wê re wê, di rengê de wê, xwe bide dîyarkirin.

Hêstiyarî wê aliyek hebûnî a bi hiş wê, di wê temenê de wê bi aqilî û hebûnî di zikhev de wê li ser temenekê fîzîkî wê bi xwe re wê di temenê xwe de wê bihawênê. Li ser wê temenê wê dikarê wê fahmikê û wê werênê ser ziman.

Di nava jîyanê de wê, di wê temenê de wê hêst wê li ser temenê fahmkirinê re wê, xwediyê temenekê fahmkirinê bê. Ber vê yekê wê nikarê ji temenê aqil wê dûr wê fahmbikê. Di dema ku mirov di derbarê rewşekê de wê, xemgin bibê û ankû bikeve şik û gûmanê de wê, di wê temenê de wê, yan wê, bi aqilî wê, di serê me de wê, ew wê bi dîmenekê fahmkirinê û rengê wê yê ku em wê bi wê dibînin ve wê girêdayî bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê hêst û aqil wê di wê temenê de wê, bi hebûnê re wê di hişmendiye de wê bigihijina li hevdû. Wê, dema ku mirov wê bêriya tiştê wê bikê, wê, bixwezê tiştê xweş bixwe, dema ku tîbû bixwezê avê vexwe û hwd wê bi wê ve wê girêdayî wê bi aliyên jîyankirinê ve wê, girêdayî wê bibê. Wê bi kirdeya xwezayê û xwestekê wê, di temenê wê de wê, bi hebûna hebûnê ve girêdayî wê bibê û wê xwe bide dîyaerkirin.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê, ji aliyê têgîna nepeniyê, rewîstê û hwd ve wê hilde li dest wê, weke aliyê wê yê ku mirov wê bi wê ve girêdayî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê di wê temenê de wê, hêsta hebûnê û jîyankirinê wê, hertimî wê di nava mirov de wê weke aliyekê ku mirov wê, li pêşbê. Di jîyanê de xwestek jîyanê û jîyankirinê wê, dema ku wê, telukeyek wê were ser hebûnê û ankû bi derûnî û hwd wê mirov û ankû zindiyek wê kifşbikê û hîsbikê wê, di wê temenê de wê, xwe ji wê dûrbikê û wê bixwezê wê jîyane xwe wê biparêzê. Dema ku wê derbehişkek wê li kesekê bikeve û wê êşê bidiyê wê, di heman rewşê de wê nexweşê wê rastî rewşek wusa wê were. Kesekê ku ew li ser arabokekê wê herê û tekelekên arabokê ku ew li kevirekê ketin û ew hiltapilî û ket û jinkir wê, dema ku ew dûbare cara duyem ew hat wê devera ku ew jînkir wê ew wê were li bîrê û wê xwe bikeve pozisyon û rewşa parastinê ku ew cardin wê nejî. Rewşên weke wê di wê temenê de wê, tiştê wê bi fahmkirinê wê bidina me. Ew jî wê hêsta jîyanê û

jîyankirinê bin. Di wê temenê de wê berê zindiyên dijîn wê bi aliyê jîyanî ve bin. Wê, di wê temneê de wê, di wê temenê de wê yê şînyekê wê bi aliyê şînbûnê ve bin. Li ser wê temenê wê hebûna jîyanê wê li ser wê temenê wê weke ku wê xwediyê temenekê fîzyolojîkî a bi ya ku ew bi hebûnî û heyînî heya re wê girêdayî wê xwediyê temen û awayekê fahmkirinê bê.

Wê dema ku mirov wê, aliyên hêstî wan hilde li dest wê bi wê re wê çawa wê, têkiliyek bi fahmkirinê wê bi wê re wê hebê û wê ew jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, di awayekê de wê, bikê ku wê fahmbikê bê. Jîyan û jîyankirin û aqil wê di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê li hev wê bihoyin. Hoyandinîti wê temenê wê li ser fêrbûna bi alimandinên bi fîzîkî ve wê girêdayî bê. Ji nava jîyanê wê tişta ku mirov wê fêrbû wê bi wê ve wê girêdayî bê. Her tişta ku mirov wê fêrbû wê, weke aliyekê jîyankirina me ya di jîyanê de jî wê biafirênê. Wê, di wê temenê de wê weke aliyekê fîzîkiya me ya jîyanî bi zindiyî wê biafirênê.

Di nava jîyanê de wê, gelek aliyên ku wê, di wê temenê de wê, werina fahmkirin wê hebin. Di wê temenê de wê, di nava felsefeyê de wê, aliyên ku wê felsefe û têgînên felsefeyê ku wê xwe li wê girêbidin li ser temen û esasê fahmkirinê wê bi wê ve wê girêdayî wê di wê temenê de wê xwe werênina ser ziman.

Hêst wê di reng û awayekê de wê rewşên weke yên xwestekê û hwd ên bi mirov re wê li xwe bihoyê û wê, di wê temenê de wê, temenê wê biafirênê. Wê dema ku mirov wê, xwestina kirina tişteke wê, bi hêstî wê aliyê hebûnî-fîzîkî û aliyê aqilî wê di wê de wê weyn bileyizin. Wê dema ku mirov wê tişteke dikê wê, di wê temenê de wê, çawa wê, mirov wê bixwezê rûnihê û tişteke nekê wê bi wê re wê, di rengekê de wê bê. Wê dema ku mirov wê tiştê kir û çawa wê bi wê re wê, di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, hêsta hebûnî wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin. Xwesteka bi hebûnê re wê ya ku wê mirov dixwezê û ankû weke xwestekê bi mirov re wê bibê wê, di wê temenê de wê, temenê wê biafirênê. Xwestek û hebûn wê bi hêstê re wê, bibê. Aliyên din ên weke têgînên zêhnî ên weke rewîstê û hwd wê, di temenê de wê li ser temenekê darazî-aqilî û hwd re wê, di wê temenê de wê bi têgînên weke yên başî û nebaşîyê re wê, temen û çerçoveya bijartinê wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê rengê de wê, di serdema navîn de wê têgîna rewîstê ku wê derkeve li pêş wê, di wê

rengê de wê, bi zêdeyî wê li ser darazên mirov ên başî û nebaşîyê ku mirov bi dervî xwe û ankû di hundurê xwe de wê bikê wê bi wê re wê, di rengê de wê were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê, têtîna rewîstê wê bi têtînek xwûdayî, bawerî û olî ve wê were lêgirêdan û wê li ser wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di dewama wê de wê bi wê re wê, dema ku wê, mirov wê, bi wê re wê li wê bihizirê wê çawa wê xwe bixwe wê sehêtbikê û wê di wê temenê de wê motive û hwd bikê di rewşek li wê hoyandî de wê, bi wê re wê, di rengê de wê, xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin. Gotinên weke ku mirov tiştê bikê wê, bi gotinên weke bi rengê 'ku mirov nebînê jî wê xwûdê bibênê' wê weke gotinên di wê temenê de ên li ser rewşa hêstî, hîsî û derûniya mirov a motivekirinê û hwd ku wê di wê temenê de wê bide çêkirin jî bê. Di wê rengê û awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di wê rengê de wê, bide dîyarkirin.

Li ser wê temenê wê dema ku mirov wê, di hundurê xwe de wê, çî bijî wê li ser wê re wê, di rengê de wê, bihizirê ku ew rast dikê û ankû rast nakê wê bi wê hizir û hêstê re wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê, di dewama wê de dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê weke aliyekê din a mijare keseyetê a bi xwe re dîrûstbûn û ankû ne dîrûstbûnê û ankû wê weke di nava gel de wê bi hesanî wê were ser ziman weke di hizirê bijî û ankû weke dijî bihizirê û hwd re wê, di rengê de wê, rengê wê li wê were lê hizirkirin. Mirov wê, di wê temenê de wê, têtînen weke li xwe mikurhatinê wê, di aslê xwe de wê li ser wê temenê re wê, weke aliyna bi temenekê tîrzanîne jî ku mirov dikarê fahmbikê û wê werênê ser ziman bin. Li ser wê temenê wê di nava baweriyên de wê, gotinên weke 'xwe vekirinê' û hwd wê li ser wê temenê wê, werina ser ziman û ev wê weke dîrûstbûnek mirovî a ku ew bi wê re wê çawa wê bi bawerîya xwe re wê bijî re wê, di wê temenê de wê bikê bê.

Restên mirovî ên ku ew li gorî wê di jîyane xwe de dijî wê di nava wê pêvajoya pêşketinê de wê bi hizir û hwd re wê bibin û wê pêşkevin. Mînaq wê, li ser wê temenê wê dema ku mirov wê bi tiştê ku ew rast a ku wê bi wê bawer û yaqîn bê wê, di wê temenê de wê vajî wê bûyin û kirinekê wê xwe bi wê re rehet hîsnekê. Ber ku wê li gorî wê ew wê weke ne bi dîrûstayî wê bihizirê. Di nava gel de wê, gotinên ku wê li ser temenekê derûnî û hwd re wê bi wê re wê werina ser ziman wê, ya ku wê

di hundirê xwe de dijî wê cihê bê û ya ku ew dijê wê cihê bê û hwd wê, di wê temenê de wê derkeve li pêş. Li ser wê temenê wê bi wê re wê, ya rast wê were xwestin ku ew were ser ziman. Ya rast çî ya wê, çawa wê were fahmkirin wê, di wê temenê de wê piştê wê, weke li ser gotin û wateya wê re wê were fahmkirin. Hinek aliyên wê yên ku mirov dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê werina dîtîn. Minaq wê çî mirov wê di xwe de wê bijî û wê hîsbikê wê ji ya ku ew weke 'rastî' dibînê û wê dihênê ser ziman wê cihê wê were lê hizirkirin. Gotinên weke 'bi kirine min nekê, lê bi gotinê bikê' wê li ser wê temenê wê, were ser ziman. Kirin dibê ku ew dema ku ew hat kirin ew ne rast û xirab jî were dîtîn. Wê demê wê dema ku wê gotin wê were kirin wê, gotin ku ew li ser temenekê rast hat ser ziman wê bi wê re wê li gorî wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê, di dewama wê de wê, derketina gotinê bi wateya wê re wê, di wê temenê de wê were dîtîn ku wê bi zêdeyî wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di mijare keseyetê de wê, dibînê ku wê bi xosletên re wê li ser wê temenê wê di serdema navîn de wê di çerçoveyekê de wê pêşkeve. Wê li ser wê re wê, di nava wê pêşketina bi keseyetî, hêstî û anafûra wê re wê, di renekê de wê, mirov wê çawa wê bijî û fahmbikê wê li wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de wê, hêst wê, di awayekê de wê, weke dema ku wê were kirin wê li pêşîya xwe wê ti astengiyê wê nexwezê. Wê bi wê rengê wê bixwezê ku ew weke ku ew hisdikê wê bijî. Di wê temenê de wê, têgînên bi zêhnî ên weke bi bawerî û hwd wê di wê nûqtayê de wê li ser jîyan û hiskirin û hwd wan aliyên mirov re wê dakevina li nava jîyanê û wê, bi têgînên weke rêgezî olî, rewîstî û hwd re wê, temenekê hizirkirinê wê biafirênin.

Têgînên bi zêhnî ên di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, pêşî wê aliyekê wan ê ku wê weke bi kifşkirina aliyê hundurin û derveyî a mirov re wê, ji wê aliyê ve wê kifşbikê. Têgînên weke yêmn dîrûstayiyê û hwd wê li ser wê temenê wê, çî mirov wê bi xwe re wê bijî û wê di wê temenê de wê, nêzîkatiyê wê bide nîşandin wê, di wê rengê de wê li ser wê re wê were ser ziman.

Mijare keseyetê wê li ser temenên derûnî, civaknasî, çandî û hwd re di wê temenê de wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare keseyetê wê, di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Wê weke ku wê çawa wê li ser temenê teolojiya mistisismê re wê, bi azmûnkirinê û hwd re wê fêrbûn wê bi pêvajoyên wê re wê were kirin û çêkirin wê di wê temenê û rengê de wê, di keseyetê de jî wê, di rengekê de wê kifşkirin wê werina kirin. Hizirkirinên zerdeşt û ji wî heta manî û mezdek wê di wê temenê de wê têgihîştinek xort wê bidina me. Di dewama wê de wê, di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê, di dewama wê de wê, mijare keseyetê û ji wan aliyan ve wê, di demên kevnera de jî wê, bi têgînên felsefeyî û hwd re wê, bê hildan li dest. Mirov wê, weke ku wê di nava gotinên sokrat re wê were dîtin wê, rewîsta sîyanî û hwd ku ew wê, bi kirpendinên bi wê re wê bikê û wê bêtê ser ziman wê, di wê rengê de wê, bi zêdeyî wê, çerçoveyek hizirkirinê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, bibê. Hizrên Sokrat wê, di wê temenê de wê, li ser temenekê jîyanî û rengê jîyane mirov û di dewama wê de wê bi rastî û sîyanî wê çawa wê karibê bijî û wê pêwîst bê ku ew bijî wê werênê ser ziman. Şagirtê wî platon wê ji wan aliyan wê dîrkeve û wê, bi zêdeyî wê li ser têgîna îdeayên xwe yên ku ew pêşdixê re wê bi zêdeyî wê li ser temen û awayên hizirkirinê ên gerdûnî û hwd re wê bi temen û têgînek gelemperî wê bi zêdeyî wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê, çendî ku wê hizrên sokrat wê lingên wan hinekî wê pêl ardê bikê û wê di nava jîyanê de wê bêtê ditin ku wê werina ser ziman wê vajî wê, yên platon wê gelemperî, gerdûnî û îdeayî bin. Wê di wê temenê de wê, dikarê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ji platon û aristo wê hizirkirin wê li ser wê temen û çerçoveyê wê bi temenekê zêhnî û hwd re wê êdî wê werina kirin. Lê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê ev herdû alî jî wê weke ku me li jor hanî ser ziman wê hin bi hin wê bi pêşketina keseyetê re wê derkevina li pêş. Raparina kes û keseyetê bi temenê pêşveçûnên wê re wê hertimî wê pêşkevin û wê di temenekê de wê gûrr bibin. Roma wê, dema ku wê bo ku ew wê, pêşîya wê ji aliyê xwe ve wê pêşbixê wê her devera ku wê heriyê de wê çarmixa xwe wê bi xwe re wê bibê wir ku ew bi wê tirsê çêbikê û li ser wê re ew xwe serwer û serdest bikê.

Û di dawîya dawî de wê ji wê çarmixê (gotina 'çarmixê' ji kurdî ya û di kurdî de li ser temenê hijmara 'çar' û gotina 'mix' ku wê di kurdî de bizmarê mazin ê ku ew li taxtan dihê dayîn bê. Di stûrahiya bizmaran de wê 'bizmar' navê bizmarê navê bê. Yê ji bizmar mazitir wê 'mix' bê. Mix bizmarê ji hesin bê ê çar koşeyî bê. dema ku wê bahsa 'çarmixê' wê were kirin wê bi awayekê din wê bahsa *çar bizmarên mazin* û ankû *çar mixan* wê weke ku wê were kirin bê.) jî wê, derbe bixê û temenê têkçûna xwe

wê biafirênê. Îsa wê, weke kesekê ku wê bê çarmixkirin bibê. Wê li ser wê temenê û çarmixkirina wî re wê bibê wijdanê mirovatiyê.

Ya ku wê li ser wê temenê wê temenê pêşketina isewitiyê wê ji aliyekê ve jî wê bi wê re wê biafirênê wê di aslê xwe de wê, temen û têngîna wijdanî a ku wê bi îsa mesih re wê pêşkeve bê. Di wê çerçoveyê de wê ya ku wê were li serê wî ti kes wê bi mirovatiya xwe re wê herê nekê. Ber vê yekê wê, di wê temenê de wê, li dijî wê derkeve û wê li ser wê re wê di wijdan, meji û hişê xwe de wê êdî wê cih bide wî kesê ku ew hafî çarmixkirin.

Di awayekê de wê, di aslê xwe de wê, ev têngîn wê pirr zêde wê, di temenekê de wê bandûra li pêşketinên piştê wê bi hizrî jî wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê, weke mijarek û diyardeyek dîrokî êdî wê derkeve li pêş. Di demên dawî ên roma de ku wê hinek komên piçûk jî bin ku wê derkevin û wê, isewitiyê û ankû xiristiyanîyetê wê ji rûxîna roma wê berpirsîyar bigirin jî wê li ser wê temenê û têngînê re wê, di aslê xwe de wê ne belesebeb bê.

Di wê temenê de wê, roma wê, di kirina xwe de wê, temenê xwe yê rûxinê wê, biafirênê. Ew kesên ku îsa berpirsîyar digirin li ser encamên bi wijdanî ên li ser wî re wê, di aslê xwe de wê, ji aliyekê ve wê, weke ku wê bixwezîna wê aliyê roma ê gadaî jî li ser wê temenê weke kirdeyek ku ew naxwezîna navê wê dênin û wê pênasebikin re wê, werênina ser ziman.

Ev dem wê, dema ku mirov wê weke zayinekê wê herê bikê li ser wê temenê wê rast û di cih de bê. Ber ku wê di wê temenê de wê encamên ku wê bi wê re wê bibin wê ne tenê wê bi temenê hizrî û hwd re wê, bibin. Wê ji wê zêdetirî wê, bi wan encamên wan ên wijdanî û hwd re wê, demek nû a mirovî û mirovatîyî jî wê bi xwe re wê, di renekê de wê weke ku wê biafirênê.

Ji wê aliyê ve wê bi encamên wê re wê serpehatiya îsa wê weke dîyardeyek dîrokî a gûharîner wê bi encamên xwe re wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê ya ku wê bikê dîrokî jî wê, şewayê roma ê bi hov ku wê di wê demê û temenê de wê bi wê rengê wê bikarbênê jî bê. Di wê temenê de wê, dema roma a hov jî wê bi wê re wê dawî li wê were. Romaya ku wê piştê wê, pêşkeve wê, li ser temenê wijdanê xwe ku wê li xwe mikur were wê weke ku wê bi konstantin û hwd re wê, bi wê encama wijdanî û hwd re wê, xiristiyanîyetê wê weke ola fermî wê ji xwe re wê herê bikin wê di wê çerçoveyê de wê êdî wê bibê.

Di wê temenê de wê, bi wê re wê lêpîrsînên li ser şêwa û rengên bi wê rengê ê li komên civak û mirovan ku wê bibin wê weke ku wê romayî di kolezyum´an de dikin jî wê, di wê rengê de wê weke aliyna ku wê bi encamên wê re wê, di wê temenê de wê, roma wê di aslê xwe de wê di bin wê de wê bimênê bê.

Ji wê aliyê ve wê, dema ku mirov wê demê wê bihizirê wê, ew komên romî wê xiristiyanîyetê wê, berpîrsîyar wê bigirin jî lê wê di aslê xwe de wê, ji wê zêdetirî wê, şêwayên hov û encamên wan ên di kolezyoman de dibin wê, temenê roma û rûxîna wê di awayekê de wê biafirênê hebê. Di dewama wê de wê, biqasî xiristiyanîyetê ku mirov dikarê destpêka berjêrçûyîna roma û rûxîna wê bihasibênê wilqasî encamên kolezyuman bihasibênê. Di wê temenê de ku wê heta roja me wê bimênê weke berhemiyekê kolezyuma roma weke dagera wê, rûxîna wê ya bi wê rengê a hov jî wê bihasibênê û wê, bikirpênê wê di cih de bê û rast bê. Di wê temenê de wê, xiristiyanî wê bê temenê pêşveçûnên pêşketinên demên piştre ên dervî rengê nêzîkatiya roma dikarê wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Ji dema çarmixkirina îsa û heta dema weke olek fermî ji aliyê roma rojhilat ve ku wê were herêkirin wê li dora 314 sal wê derbas bibin û wê ev dem wê bi azmûnên wê yên hizrî û kûrbûna wan re wê, temenê wê biafirênê.

Hemû azmûnên ku wê, xiristiyanî wê di wê temenê de wê bi wê re wê bijî wê, di wê temenê çandî, hizrî û felsefeyî û bi wê re wê pêşketina re wê, xwe di rengekê de wê bi afirênê. Şîroveyên ku wê, bi xiristiyanîyetê ve girêdayî li ser felsefeyê re wê werina kirin wê di rengekê de wê weke ku mirov dikarê fahmbikê û werênê ser ziman wê, temenê têkiliya bawerî û felsefeyê bi berdewamî jî wê di awayekê de wê biafirênê. Wê di wê rengê de wê kevneşopîya wê di awayekê de wê, giring bê ku mirov wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Azmûnên bi têgîna bawerî û felsefeyê wê, bi mitrayîm zerdeşt, cihûtî û heta manîtiyê wê, di reng û awayekê de wê hebin. Lê di rengekê din de wê, xiristiyanî wê bixwezê ku ew di awayekê hevgirtin (sentezekê) bi wan azmûna re jî di xwe de wê çêbikê. Li ser wê re wê şîroveyên wê yên ku wê li ser felsefeyên demên kevnera û filosof û hizrên wan re wê bèn kiriin wê di wê temenê de wê, temenê wê kûrbûnê û bi berdewamî pêşketina wê, di reng û awayekê de wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê dikeve kevneşopîya hizirkirinê de wê, çendî ku wê ne destpêkek jî bê lê wê demek û pêvajoyek zêde giring a di wê rengê û

awayê pêşdikeve bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, têkiliya felsefe û olê wê di wê rengê de wê, bi temenkirina wê bi awayekê wê biafirênê.

Cihûtî û pêvajoyên wê pêşketinê

Cihûtî wê, di awayekê de wê, li ser temenekê hizrî ê weke ku wê taqabûlî têngîna teolojikî û hizirkî ku wê hinekî weke hevgirtinek ji biriqînên mitrayî û zerdeştî û hwd wê, di wê de wê hebin wê bi wê re wê, di rengê de wê, xwe bide dîyarkirin. Wekî din wê piştî musa wê, azmûnên bi rabînan re wê li babilê wê bibê wê, di wê temenê de wê, weke temenekê dibistanî a di wê temenê de ku mirov wê, dikarê wê di reng û awayekê de wê li ser felsefeyê û baweriyê re li ser wê temen û asasê re wê werênê ser ziman wê bi wê re wê bibê.

Di aslê xwe de wê, di wê warê de wê azmûna cihûtîyê bi serê xwe wê weke ya mitrayî û zerdeştîyê wê ew jî wêmaf bikê ku ew bi serê xwe di awayekê de ji aliyê felsefeyî û hwd ve ew wê di wê temenê de wê were lê hizirkirin û were fahmkirin. Di wê temenê de wê **felsefeya cihûtîyê** wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê, di wê çerçoveyê de wê aliyên wê yên ku mirov dikarê werênê ser ziman wê bibê.

Her çendî ku wê weke rengê bawerî ê nîjadî û hwd jî wê bimênê jî lê wê piştî wê encamên wê di awayekê de wê di demên piştî wê, xwe di rengê de wê bidina dîyarkirin. Bi teybetî wê, çerçoveya hizrên tawratê ku mirov wê dinerê wê di wê de wê, di rengê de wê li ser temenekê hizrî, felsefeyî û kosmolojikî wê, çerçoveyek hizrî ku wê bi çerçoveya jîyane civakî a rewîstî û hwd re wê bixwezê dîmenekê li ser temenê başîyê û hwd re wê werênê ser zoman bê. Li gorî vegotinên ku wê cihûtî wê ji misrê derkevin û wê, werina heta ber çîyayê sîna û li wir wê bimênin û wê, musa wê, 'duwanzdeh rêgez' ku wê binivîsênê wê, di wê temenê de wê, di rengê de wê, bi wê re wê, dîmenekê hizirkirinê wê karibê bide me. Li gorî ku wê were vegotin wê, di wê demê wê li ser wê temenê wê êdî wê çerçoveyek hizrî wê wereê lê hizirkirin. Lê gelek vegotinên ku wê, li ser musa wê werina gotin wê dema ku ew ji misrê diravê wê were welatê mediya û wê di wê demê de wê li wir wê ji wan û bawerîya wan a rûniştî a mitrayî û hwd re wê, gelek girtinên ku wê bê gotin wê bigirê wê bigirê. Di wê demê de wê, di serî de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê hizrên musa wê, di wê temenê de wê, di rengê de wê, di wê temenê de wê, werina ser ziman

Di nava kurdan de wê heta roja me jî wê bi awayekê pirr zêde wê vegotinên di derbarê musa û hwd de ku wê werina vegotin wê hebin. Yek

ji wan vegotinan wê dema ku wê musa di rêwîtiyekê de wê herê wê rastî şivanekê wê were û wê di wê demê de wê ji şivan re wê bahsa *yahova* û ankû xwûdayê xwe wê, bikê. Lê di wê demê de wê were gotin ku wê, piştî ku musa gotinên xwe bi dawî kirin wê herê û wê pêl avêbikê û wê ser wê re wê herê. Piştî şivan gotinên musa hinek ji wan jibîrkirin û ew li şûn wê bazdide û dide li pay, ku ew ji wî bipirsê. Şivan jî wê weke wî, pêl avê bikê û wê ser avê re wê weke wê bidest meşê bikê. Hingî musa wê dibînê û ji wê bihazn û şaş dibê. Piştî wê, di dewama wê de wê, ji şivan re wê bêjê 'here çû çawa berg dikê ji xwûdê re wusa bikê, duayên ji aliyê xwûdê ve hatina kirin.' Yan jî wê bi têngîna ku wê ' bawerî di nava xwûdê û mirov de ku wê di nava wan de bê' re wê were hanîn li ser ziman. Wê bi teybetîya têkiliya mirov û xwûdê re wê, ew wê bi temenekê jidil wê were şîrovekirin û wê werê hanîn li ser ziman.

Li ser mijare xwûdê re wê, di wê temenê de wê, çawa wê, were teorizekirin û fahmkiriin wê bi wê re wê li ser mijare cihûtiyê re wê li ser wê re wê were li ser sekin in. Di wê temenê de wê, di temenekê rasyonel de wê, çawa wê mirov wê were fahmkirin wê li ser wê were sekin in. Li ser kevneşopîya hizirikirinê a rasyonel û cihê mirov bi hebûnî di wê de ku wê çawa wê were şîrovekirin wê, li ser wê di demên piştî de wê li ser wê *sekin* in. Lê ev şîroveyên li ser xwûdê û mirov re ku wê piştî wê, di nava kevneşopîya hizirikirinê de wê, di temenekê hiyararşiyê de wê bi wê re wê werina ser ziman. Di demên hemdem de wê, weke ku wê, pêşengên tevgerên **weke** haskala ên weke Herts Wessely (1725-1805) wê li ser temenê teorikî û rasyonel wê cihê şîrovekirina bi têngîna xwûdê û mirov cûda bi teorikî wê, bikê. Ya ku wê were gotin ku musa weke encamê ji wê rewşa şivan û weke wî ser avê re dimeşê ku wê derxê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku ew wê, bi wê werê ji wî re wê werênê ser ziman bê.

Di rengê hizirikirina musawitîyê de wê hinekî pêşî em li ser dîmenê wê re wê li ser wê bisekin in û wê werênina ser ziman. Di dewama wê de wê, êdî wê karibê mirov aliyên din ên hizirikirinê wê bi wî re wê werênê ser ziman. Di regekê vegotinî ku em weke bi mitra re rastî wê dihên wê di dîmenek û weke warsiyonek cihê a di wê rengê de wê, weke ku mirov wê dibênê wê bi musa re jî wê were ser ziman. Di temenê ku wê bi mitra re wê were gotin wê di wê temenê de bê ku wê dema ku wê bawerîya xwe wê bi gayê xwe wê werê werênê. Rojekê ku wê devê dêrî vekirî bê wê gayê wî ji malê wê biravê û wê herê. Ji wê têngîna mitra dihê gotin ku wê, bawer bikê û wê bawerîya xwe wê werênê ser ziman ku wê

´xwûdayek wî û gayê wî jî afirandî ser hemû yan re wê hebê´ wê, bigihijê wê têgînê.

Di wê temenê de wê, hizrên musa wê, hinekê wê weke renekê hizirkirinê ên ku wê di dewama wê de wê werina ser ziman wê di reng û awayekê de wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di morfolojiya rengê hizirkirina wî de wê weke fêrbûnek li ser wê re wê, dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wê dema ku ew di vegehihê li misrê û gotinên xwe yên li hemberî firawun wê werênê ser ziman wê di wê temenê de bê ku wê, ´ew dema ku ew xwe weke xwûdê dibênê´ wê çawa wê ew wê werênê ser ziman ku ew ne xwûdayê û wê xwûdayek ser wî re ku ew wî jî afirandî wê hebê wê, werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di wê morfolojiya fêrbûna wan gotinan û rengê hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê, dîmen û têgînek hizirkirinê wê bi xwe re wê, di wê rengê de wê bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê morfolojiya rengê hizirkirina musa wê, di wê temenê de wê li ser wê temenê wê, weke ku wê di nava nivîsên li ser musa û hizrên wî re ku wê werina ser ziman û yên ku wê li ser têgîna nîjadî a ku wê piştî wî li ser temenê cihûtiyê re wê werina ser ziman wê weke ku wê di nuasê de wê hinek cihêbûn wê weke di nava wan de wê hebê. Ew jî wê, di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di renekê de wê weke ku mirov wê, werênê ser ziman ku wê, di mijare hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê çendî ku wê pirranîya şîroveyan wê, di temenê weke bi têgîna çerçoveyek tang a nijadî re wê şîrove wê werina kirin lê wê, têgînên tawratê wê di reng û awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê di temenekê gerdûnî û berfireh de wê, di awayekê giştî de wê dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê, di reng û awayekê de wê bidina mirov. Di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, hizrên musawî di wê temenê de wê, di renekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê, li ser temenekê rêgezî û şîroveyên ji wan ên gnostikî û hwd re ku wê bi ber aliyekê metafîzîkî û hwd ve wê herin wê, di wê temenê de wê, dîmen û renekê hizirkirinê wê bi xwe re wê, di rene û awayekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê ew rêgezên pîroz wê bi navê ´kadoeh´ re wê werina bi navkirin û wê werina ser ziman. Yan jî mirov dikarê wê di rengê weke têgîna bineterên pîroz ên nivîskî û ankû ne nivîskî jî wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Minaq ji aliyê rêgezên ku wê tora´ wê werina danîn wê, di wan de wê, çawa wê yên pîroz û ne pîroz wê bi rêgezî wê ji hev cihê were kirin wê li ser wê re wê, dîmenekê wê bidina mirov. Di dewama wê de wê, bi

gotinên weke 'vêşartina miriyan', 'heywanên ku ew goştên wan dihên xwarin û yên ku ew goştên wan nayên xwarin' wê ji hev cihê kirina wê bi wê re wê were kirin. Li ser temenê zayendî jî wê, di wê temenê wê çawa wê her zayend wê weke xwe bibê û were dîtîn wê li ser wê re wê, hinek têtînan ku wê bi wê re wê werina ser ziman wê hebin. Minaq wê 'her zayend wê weke xwe bibê û ne şibihê ya din, cilên ji pambû û hiriyê li xwe nekirin, genim û baq bi hev re newê birrin, di cohtkirinê de ker û ga bi hev re newê bazdandin, mêt cilên jinê li xwe nekê, jin cihên mêt li xwe nekê, namusa malbatê were parastin, kirina zinayê û ankû têtîliyên bi hemzayendî newina kirin, roja yekşemê ku wê roja 'shabbat'ê ku wê her kes bi malbat û male xwe re wê di batleneyê de wê bijî û wê rehetbikê, di wê rojê de wê herkesek wê jin, zaro, xabatkar û hemû kes wê, li rehetiya xwe binerin û wê, xwe rehet bikin û wê ti karê wê nekin û hwd re wê, bê hanîn li ser ziman.

Dema ku mirov bahsa kevneşopîya cihûtiyê a bi hizrî wê bikê û wê werênê ser ziman wê, weke ku wê were dîtîn wê dem û kevneşopîya rabiniyan wê, cihê giring wê, di destpêka wê de wê bigirê. Weke kevneşopîya rabiniyan û dema wan wê, pêvajoya têtîna dibistanî a li iskenderiya ku wê minaq wê weke bi dema phleon re wê, di rengê de wê, were dîtîn. Wê di çerçoveyekê de wê, çerçoveyeka sazûmana têtîna felsefeya afirandinê wê, di wê rengê û awayê de wê were dîtîn ku ew wê, çerçoveya wê biafirênê.

Di mijare felsefeya cihûtiyê de wê, fektorên ku wê di wê de wê, weyn bileyizin wê, di çerçoveyek wê li ser wan wê were sekin in. Shlomo Pines wê, dema ku wê bahsa wê bikê wê, kesên weke semyankar û wê, weke temenekê gihiştina li herêman a hizra cihûtiyê wê werênê ser ziman.

Musa bin maymun wê dema ku wê kevneşopîya cihûtiyê wê şîrovebikê wê bixwezê ku ew li ser temenekê re wê ji ahîta kevn û heta pêvajoyên wê yên piştê wê çawa wê, pêşkeve û wê di wan de wê beremberê hev wê çawa wê pêvajoyek bandûrê wê bi wan re wê bikê wê li ser wê bisekinê. Heta ku wê di wê temenê de wê, ji pêvajoya xiristiyaniyete û heta dema islamê jî wê di wê temenê de wê şîrove bikê. Di wê warê de wê xabatên musa b. maymun wê, di wê rengê de wê, ew jî wê hinek aliyan wê li ser wê temenê re wê bi şîroveyên xwe yên li ser islamê re wê bikê. Wê bi têtîna bandûra felsefeya girêkê û nivîsarên sûryaniyan ku wê çawa wê bandûra wê di destpêkê de wê, li xiristiyaniyetê wê bidê wê di rengê de wê werênê ser ziman. Wekî din Musa b. maymun wê bahsa bandûra

demên berê ên li ser ya demên piştre ku wî çawa wê bibê û wê, di nava wê de wê bahsa cihûtiyê jî wê bikê.

Têgîna cihûtiyê û kevneşopîya wê bi bandûratêgîna pêxemberîya musa re wê, di pirtûka pîroz a islamê de jî wê bi awayekê bi temenê wê bahsa wê were kirin û wê li ser wê temenê wê, werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, têgîna baweriyê a musa wê, li vir wê giring bê ku mirov wê, di rengekê de wê, werênê ser ziman bê. Minaq wê bi kevneşopîya brehimî re ku wê were dîtîn wê, li ser temenekê xwe radestkirin, ji dilbûn û xwe lêdayînê re wê, were ser ziman. Di wê warê de wê, dema ku wê bahsa birehim bê kirin wê di nava kurdan de wê weke ku wê çawa wê li ser musa, suleyman û hwd wê bi zêdeyî wê vegotinên ku mirov dikarê ji wan sûdbigirê di warê fahmkirinê de wê li ser birehim û çanda wî ya fahmkirin û baweriyê jî wê bi wê rengê wê hebin. Yek ji wan vegotinan li ser birehim wê di wê temenê de bê ku wê, kurd wê, di wê temenê de wê werênina ser ziman ku wê, 'rojekê wê, kesekê ne ji bawerîya wî li male wî bê mêhvan. Ku Brehim jê bêhvila digûharê ew wê fahmdikê û ji male wî diçê. Lê piştî ku mêhvan ji male wî diçê wê, piştre wê, xwûdayê brehim wê denglêbikê û wê bi wî re wê bi axifê û wê ji jê re wê bêjê ku 'mêhvanê te bi dil nexweşî ji male çû' . li ser wê brehim dikeve pey mêhvanê xwe ku ew wî bibînê û wî cardin bènê male xwe û li xwe bikê mêhvan, û dilxweşîya xwe bide nîşandin. Di dewama wê de wê bê gotin ku brehim digihijê mêhvan lê mêhvan vê carê naxwezê ku ew were male wî. Brehim gelekî lawa jê dikê. Piştre mêhvan bi şartê ku ew wî li pişta bikê heta male wî wê bi wî re wê herê. Brehim wî herê dikê û bi wê rengê wî li pişta xwe dikê û dihênê malê. Wî bi dilê xwe dikê mêhvan û radigirê. Piştî ku mêhvan ji male wî bi dilê xweş çû wê careê wê cardin wê birehim dengê xwûdê bikê ku ew ji wî re dibêjê ew ji wê dilxweş bûya.´ ..

Ev vegotin wê, li ser temenê ku wê dûrûstbûn û bawerî û bi baweriyê ve girêdanê wê hertimê wê were hanîn li ser ziman. Di nava bawerîya brehimî de wê, bi zêdeyî wê têgîna baweriyê bi awayekê ji dil wê di wê temenê de wê were dîtîn ku wê derkeve li pêş.

Di awayekê de wê, di nava têgîna rabbani de jî wê were dîtîn ku wê têgîna baweriyê û hinekî bi temenekê hişk girêdanîya bi wê ve wê, di rengekê de wê, were dîtîn. Beremberê wê piştre wê li ser wê, şewayên rabbaniyan wê, ne wekhevi hizirkirin wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê, hizir û ankû li gorî hinekan wê weke mezbehebê jî wê pêşkeve qarayî´ wê, li ser tenenekê jinûve şirovekirina rabbaniyê wê pêşkeve û

wê, di nava wan de wê, bi zêdeyî wê, dubendî jî wê pêşkeve. Li ser temenekê normatif ku wê hizrên xwe wê werênina ser ziman musa el Nahawandî û Musa el qomisî wê, navendna rûhanî ku wê li ser wê temenê wê hizrên xwe wê bênin ser ziman û wê perwerdekirinê wê bikin wê derkevin.

Hizra qarayikiyî wê di serî de wê, li ser wê temenê bê ku wê di awayekê de wê ji girtina hizrên din û tercûmekirina wan li gorî ya cihûtiyê û bi wê re wê fahmkiriina wan wê derxê li pêş. Qarayi wê tenê li gorî tawratê fahmkirin û jîyankirinê wê derxina li pêş. Di wê temenê de wê bina xwediyê rengêkê şîroveyî ku wê li dijî têgînên talmudê ku wê weke 'wahy' wê werina dîtin wê **derkevin**. Rabbani wê di awa û rengêkê de wê xwediyê otorite û ankû serwerîyek zêde mazin bin. Wê ew li dijî wê bisekin in. Lê wê dema ku em li cihûtiya talmudê binerîn wê ji aliyekê din ve jî wê bo ku ew ji çerçoveya tawratê dûrneke, weke wê bijî û di fahmkirina wê de wê weke çerçoveyek otoriteyî bê wê bi wê re wê, xwe bidina diyarkirin. Li ser wê temenê wê, dema ku wê bhasa mişna wê were kirin wê weke bi wateya ya were dûbarekirin, jiberkirin, hatî fêrkirin û hwd re wê, were bi watelekirin û ser ziman. Di wê çerçoveyê de ku wê çerçoveyak dadî û ankû 'halakha' wê, di çerçoveya sazûmanekê de wê bide fahmkirin wê bi wê re wê xwediyê temen û çerçoveyek fahmkirinê a ku ew bi tefsirkiirnan û hwd re wê, dihênê li ser **ziman** bê.

Rabbani wê di rengêkê de wê tenê li ser bineterên pîroz û nivîskî ên cihûtiyê re wê, ew wê, biparêzên û wê, di wê temenê de wê li dijî wê bisekin in. Nûqtaya ku wê ew ji wê ji hev cihê bibin jî wê ev bê. Li gorî rabbaniyan wê dema ku ew bû wê, ji têgîna 'talmud'ê ku wê li ser temenê fêrbûn, şîrovekirina bineterên pîroz û hwd re wê, çerçoveyekê fahmkirinê wê bi xwe re wê werênê ser ziman wê weke ji wê dûrketinê wê were şîrovekirin. Weki din wê weke ji cihûtiya talmudê dûrketiê ku wê werina.

Cihûtiya talmudê wê di wê temenê de wê, di rengêkê de wê bi têgîn û hebûna xwe re wê, li ser temenê bi şîrove û fahmkirinên ji tawratê ku ew wê bên fahmkirin wê li gorî wan bijî re wê, were ser ziman.

Wê dema ku wê bahsa têgîna 'talmudê' wê were kirin ku wê ji aliyê rabbaniyan ve wê, were pêşxistin bi têgînên rewîstî, felsefeyî-teolojikî, dadî û hwd re wê, li ser wê bisekinê. Bi gotinek din wê weke ji nîqaş û şîroveyan wê weke pêşxistinekê wê dikarê fahmbikê. Ku wê piştî tanah û ankû 'ahdî atîk' wê weke binetera pîroz a herî giring jî wê çerçoveya wê were fahmkirina talmud wê, bi tawrat û beşên ahdî-atîk'ê ku wê weke di çerçoveya şîroveya wateya bi ji wê derhanînê 'midraş' û ankû bi

'bineterên midraş' re wê çerçoveyek giring a çerçoveya fahmkirina rabbaniyê wê bi xwe re wê biafirênê.

Li gorî kevneşopîya bawerîya rabbaniyan wê tawrate nivîskî (Torah şebikhtav) û ya bi lêvkî (Torah şebe'al pe) wê bi rêya xwûdê wê were musa û ji wî li yaşû û piştê li cihûyan û pêxemberên wan. Ev jî wê piştê wê weke ku mirov wê dibînê wê, piştî ku wê fahmkirinek têr bi fahmkirinê wê bi wan wê bibê wê, bineterên nivîskî ên cihûtiyê ên bi navê Mişna, Tosefta û Talmud wê ji wan wê êdî wê hin bi hin wê werina afirandin û derhanîn li holê. Pirtûka tawratê wê li ser wan têgînan re wê, were fahmkirin.

Di kevneşopîya cihûyan a hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê ya ku wê were dîtin wê, di demên kevnera de wê, hin bi hin wê weke ku wê li ser hebûna xwûdê, afirandinê, mirov û hwd wê hizirkirin wê bibin û wê werina ser ziman. Phileon ku wê weke filosofekê iskenderiyayî bê wê, di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, navê wî derkeve li pêş.

Cihûti wê, piştî ku wê, medî wê têkherin hêrîşên kirus de wê, piştê wê, rewşa wan jî wê di wê demê de wê xirab bibê. Wê cihuyên rabbani ên li babilê wê, baxtê wan jî wê di awayekê de wê bikeve zorê. Wê, di wê temenê de wê, heta ku wê pêvajoya pênerîya wan a ku wê pêşkeve wê, heta 70 sal piştê ku wê di bin serkêşîya hahamek bi navê azra de wê ew dîsa wê li urşelimê wê bîn berhevkerin û wê di wê temenê de wê pêvajoya jinûve gihiştina li ser 'xakên pîroz' wê di wê temenê de wê bi wan re wê bê dayin destpêkirin.

Lê wê divê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê, cihuyî wê, piştî wê demê û pê de wê, êdî wê, weke têgînek ku wê di nava têgînen baweriyê de wê, hin bi hin wê xwe bide jîyankirin bê. Wê, di wê warê de wê, kesên weke samyankar û hwd re wê, di renekê de wê, xwe bide domandin. Lê di demên kevnera de wê, bi têgînen felsefeyê re wê, haşîrnaşîrbûyina wê re wê, jinûve wê ji wê re wê destpêka demek nû a bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re jî wê biafirênê.

Ev dema weke 'dema jinûve avakirina mebeda duyem' jî ku wê were bi navkerin wê piştî mirina kirus re wê bibê. Di demê de wê, dema ku wê, piştî kirus wê darius wê, dema ku wê, bixwezê ew jinûve li herêmê serweriyekê çêbikê wê, li şûna şer wê, xalkên herêmê û baweriyên wê re wê, bixwezê tifaqê çêbikê. Di wê temenê de wê, êdî wê, destûrê wê bidê wan. Heta ku wê destûrê bide ku wê urşelimê weke navend jî wê li wê bawergehek mazin ava bikin.

Piştî pênebariya babilê ku wê cihuyî wê bi koka bunyemin û lewi re wê were kirin wê, li ser temenekê monoteistî wê jinûve wê, xwe bi sazûmana li ser temenê baweriyê wê êdî wê bi wan re wê destpê bikê. Piştî wê ev pêvajo wê heta dema avakirina çerçoveyek xanadanî a weke 'haşmaneh' ku wê bi awayekê wê bi serê xwe wê bijî wê bidomê.

Lê ev dema wê xanadanê wê zêde wê nedomê. Piştî, derketina li holê a çanda helenî û ankû destpêka wê bi iskender re ku wê derkeve li pêş û wê li herêmê wê bi şer wê demek nû a serweriyê wê bi xwe re wê bide avakirin wê, cihûtî jî wê ji wê bi bandûr bibê. Lê li ser wê temenê de wê, di dema helenî de wê, li gorî wê ketina nava awayekê pêşketinê li herêmê bi rengê weke bi felsefeyî û hwd re wê, bibê.

Pêvajoyên bi dibistanî ku wê regekê baweriyî wê weke ku wê li iskenderîya bi philon û hwd re wê bibê. wê di wê temenê de wê, li herêmê wê, bibê. Wateya wan rengê pêşketinê ên bi wê rengê wê di awayekê de wê, ew bê ku wê, êdî wê li gorî şêwayê hizirkiirnê a bi felsefeyî wê, pêşketina xwe wê bide çekirin bê. Cihuyî wê xwe li ser regekê şiroveyî ê monoteist wê, bitemen û sazîkê û wê, di wê temenê de wê pêşkeve. Di wê demê de wê, urşelim wê bikeve bin desthilatdarîya selevkîyan û wê, di wê temenê de wê, li herêmê wê bijî.

Piştî mirina iskender wê, xanadana haşmaneh wê, bermehiyên wê jinûve wê weke ku wê xwe bivejênin û wê, li dijî wê, bindest û weke pêvajoyek kirina weke li gorî wê, çanda helenî jînkirina wan wê derkevin. Ev pêvajo wê, li ser mezbebên cihuyî ên ferisîyî û sadûqî ku wê heta jinûve pêşxistina çerçoveya rabbanîyan ku ew derkevina li holê wê bibê. Rabbanîyên wê demê wê, ji wan komên weke wan ku wê werina cem hev û wê di nava xwe de wê, hewlbidin ku ew li ser temenê tawratê yekitiyekê çêbikin re wê bibê. Her çendî ku wê li ser temenê şirove û têgînên cihê ku wê cihêbûn di nava wan de wê hebê jî lê wê, li bingihê tawratê wê levbikin. Çendî ku wê rabbanîyên dema nû wê ne weke yên dema babilê wê xort û bi bandûr jî bin lê wê, li ser wê çand û kevneşopîyê wê xwe jinûve wê bidina diyarkirin û wê pêşkevin. Ev dem wê, bi derxistina li holê a herod weke key li urşelimê wê bidomê. Lê piştî miirna wî û pêşketina serwerîya roma li herêmê êdî wê, ketina bin serwerîya roma de wê, êdî wê weke destpêka demek din a nû bê.

Li herêmên medîya û ankû kurdistanê wê, di wê demê de wê çerçoveya xanadana adibanê wê hera derketina wê ev dem wê, di wê temenê de wê bidomê. Di rêveberîya adibanê de wê, pers û kurd hebin û wê, ew jî wê, di wê demê de wê, piştgiriyê bidina cihuyan ku ew jinûve werina li xwe.

Piştî serwerîya roma wê, hem li cihuyên misrê û ankû iskenderiya û yên urselimê ku wê li berxwe bidin wê, windahiyên zêde wê di encama hêrîşên romiyan de wê bidin. Piştî wê, ku roma li urşelimê serwer bû wê, navê wir jî kirina weke 'palaestina' wê bibê û wê, wusa êdî wê were nasîn.

Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, li ser temenekê bi lêvki ku wê kevneşopîya mişna û talmud wê bide domandin wê, temenê jinûve pêşketin û xortbûna rabbanîyan wê bide çêkirin. Ev dem wê weke 'dema yekem a talmudê' jî wê were bi navkirin. Di wê demê de wê, berhevkirina çand û têgînên baweriyê ê cihuyiyê wê bibê.

Di wê demê de wê, pêşketina rabbanîyan wê, bê temenê wê ku wê êdî wê tawrat wê, weke têgînek baweriyê wê êdî wê derkeve li pêş û wê temenê wê yê fêrbûn, xwandin û bi wê bergkirina di sînagogan de ku wê bibê wê biafirênê. Di wê demê de ku wê bikeve bakûrê urşelimê de li tîberiya û heta medîya demê ferisîyên cihû wê bi şîroyeyên tawratê kevneşopîya bi lêvkî ku wê pêşbixin û bi rabbanîyan re pêşketina di sînagogan de bi awayekê bi sazûmanî bergkirin wê, çerçoveya pêşketina wê demê a cihuyiyê û hinekî ya demên piştî jî wê bi xwe re wê biafirênê. Lê di wê demê de wê derketina li holê û pêşketina xiristîyanîyetê wê piştî bi demekê ku wê weke baweriyekê pêşkeve û wê dema ku wê weke baweriyek fermî jî wê, bibê di roma rojhilat de wê, beremberê wê jî wê di rengekê de wê, derkeve li pêş.

Piştî wê, urşelim wê, bindestkirina ji aliyê wan ve jî wê bi wê re wê êdî wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê, mirov nikaribê wê bi temenê wê rewşê weke kêmbûna cihuyiyê li herêmê herê bikê. Wê li herêmên kurdistanê wê piştî ku wê keyus hemû kurdistanîyan û komên hewirdorê wê di bin desthilatdarîyekê de wê bikê yek û wê avabikê û wê, bi sasanî re wê hevpeymanê ku ew tevli wan û jîyane wan nebê wê çêbikê wê, di wê demê de wê, piştî wê serkevtina kurdên keyyûî wê, li babilê wê jinûve wê, rabbanî wî bi sazûmanbûna wan û li herêmê xwe weke hebûnek bi serwer dana nîşandin re wê bide nîşandin. Ev dem wê weke dema duyem a talmudê bê û wê, di wê temenê de wê, çerçoveyek girîng a pêşketina cihuyîya li herêmê jî wê êdî wê bi xwe re wê biafirênê.

Di serdema navîn de wê, rewşa cihuyan wê, hinekî wê di wê temenê de wê cihê bê. Piştî ku wê salahadin wê li herêmê wê serwerîya xwe wê, demezrênê êdî wê, hem li kurdistanê û hem jî li urşelimê wê cardin wê temenê pêşketina cihutiyê wê biafirênê. Di wê demê de wê, islam jî wê nikaribê li dijî wan bisekinê, ber ku wê di serî de wê, denezendiya ku wê,

baweriyên 'ahlî kitap' ku wê werina dîtin wê, weke baweriyên haq wê werina dîtin û wê dest li wan newê avêstin. Di wê demê de wê, mirov dibînê ku wê weke bi navê rabbanîyan re bê û ankû qarayıyan re bê wê, şîroveyên nû ên cihuyiyê wê pêşkevin. Minaq wê, Anan ben dawid wê li ser temenekê qarayî wê şîroveyên xwe wê bikê û wê, di wê demê û temenê de wê cihuya demê wê, jinûve wê bigihênê li renekê fahmkirinê.

Di cihuyiyê de hebûna têtîna kabbalah'ê û beremberê tefkirkirinên li felsefeyê û ankû aqilî felsefeyî

Kabbalah wê, di renekê de wê, weke têtînek mistikî a ku wê li ser wê temenê re wê fahmbikê û wê xwediyê çerçoveyek fahmkirinê bê. Wê hemû şîrove û hwd wê li ser têtîna 'nepenîya yahova' re wê di renekê de wê şîrovebikê û wê bide hanîn li ser ziman. Di nava têtîna kabbalah'ê de wê, azmûnkirina bi wê têtîna mistisismê wê weke aliyekê wê yê din ku wê di çerçoveya bawerîya cihuyiyê de ku mirov wê karibê bi wê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê. Wê azmûnên bi felsefeyê ên weke yên bi iskenderîya bi philon û hwd wê, weke wan gelek cerbên ên bi felsefeyê û hewldanên bi wê hanîna li ser ziman wê bibin û wê, di wê temenê de wê li ser wê re wê hin bi hin wê beremberê têtîna mistisisma kabbalah'ê wê kevneşopîyek hizirkirinê a weke ya bi rasyonâlî a hizirkirinê û li ser wê temenê wê, bê hanîn li ser ziman wê bibê.

Hinekî jî wê, di awayekê de wê weke ku wê gelek dîrokzan wê, li ser wê hevbeş bin wê, pêşketina qarayıyan ku wê weke ananî wê pêşî wê werina naskirin wê di wê de wê, bi wayna wan ya bi hizirkirina aqilê felsefeyî û hwd re wê, bê pênasekiriin û derxistin li pêş.

Li ser temenekê mistikî û bi azmûnkirina wê re bi hizirkirinê re wê, mijarên weke yên afirandinê, xwûdê, gîyanê û hwd wê, were dîtin ku wê li wan wê were lê hizirkirin û wê li ser wan re wê hizirên ku wê werina ser ziman wê bibin.

Yehuda ben Eliyah Hadassi ha-Avel wê yek ji wan hizirvanên dawî ên di şopa qarayıyan de bê û wê, bi berhema xwe ya bi navê 'Sefer Eşkol ha-Kofer' li ser mijarên weke yên bi aqil fahmkirinê re wê, bê hizirkirin û wê werênê ser ziman. Yudah hadassi wê li ser esasên bawerî û imanê wê di wê xabate xwe de wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Li ser mijarên weke jîyankirin û mirinê wê bi pirsên ku wê bikê û wê hizirên weke 'afîrînekê ku wê sedema mirin û jîyanê bê' re wê, werênê ser ziman. Di wê warê de wê, tiştêkê din wê, di nava hizirên wî de wê were dîtin. Ew jî

wê ew bê ku ew li bi birhankirina hizrên xwe lêgerînê wê weke aliyekê din ê ku mirov wê di wê temenê de wê bale mirov wê bikişênê bê.

Li ser pêvajoyên afirînê wê, bi wê re wê lê bihizirê û wê, hizrên xwe wê, werênê ser ziman. Di wê warê de wê, dema ku wê bahsa jinûbûnê bûyina dûnyayê wê bikê di pirtûkê de wê, di awayekê de w, mijare weke ji hêkêbûna çîçikê û ji çîçikê derketina hêkê û hwd re wê, di rengê de wê, bixwezê wê bi wê re wê, werênê ser ziman. Têgînên weke wê, dema ku wê hêk hebê ku ew çîçika ku ew ji wê bûyî ew nebê wê çawa wê hebê û hwd re wê, bixwezê ku ew li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Yahuda hadassi wê, li ser yekitiya xwûdê wê bihizirê û wê, di wê temenê de wê hizrên xwe wê werênina ser ziman.

Di wê warê de wê hizrên zaneyên bi wê rengê wê, di rengê de wê, nîşanaka tiştêkê din jî bê ku wê, bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê li ser temenekê şenber û hewldana bi sedem û encamê û di nava têkiliyên wê de wê hanîna li ser ziman wê bi wê re wê di rengê de wê, bixwezê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, bandûra felsefeyê û bi wê re jinûve şîrovekirina reng û awayên baweriyên û di wê demê de bi wê rengê ew hanîna wan a li ser ziman wê, were dîtîn û wê derkeve li pêş.

Bandûra felsefeyê wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê di wê demê û di demên berê de jî wê bi zêdeyî wê, li ser temenekê ku wê mirov wê çawa wê karibê wê fahmbikê û ankû wê nikaribê wê fahmbikî û hwd re wê, di awayekê de wê, weke rengê bi wê hizirkirinê bê. Di aslê xwe de wê, felsefe wê, di wê warê de wê mijara fahmkirinê wê, bi zêdeyî wê li ser temenê karina fahmkirina bi aqil û hwd re wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê, werênê ser ziman. Di mijare têgîna kabbala de wê, dikarê wê di wê çerçoveyê de wê ji du aliyan ve wê fahmbikî û wê werênê ser ziman. Aliyê pêşî ku wê li ser temenekê mistikî ku wê bi wê re wê bi têgînek sermedî wê bihizirê, û wê bi azmûn bikê bê. Ya din jî wê li ser rengê hizirkirinê ê gnostikî ku wê tiştê wê hertimî wê bi aliyê wê yê din ê nayê ditin û hwd re wê bixwezê ku ew li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de jî wê karibê bêjê kes û ankû hebûn di nava xwezayê bûyinî de wê, bi pêvajoyên wê yên bûyinê û hwd re wê fahmbikê re wê dikarê wê werênê ser ziman. Di pêşketina aqilê felsefeyî û ankû nivîsandinê û hwd wê bandûra wê li pêşveçûnên bi hizrî ên cihûtiyê jî wê bibin. Wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Cihutî wê ji rengên pêşveçûn, pêşketinê û awayên wê yên pêşketinê ên bi demê re wê, bandûra têngînên kurdistanî û ankû mesopotamkî ên weke mitrayî, zerdeştî û hwd wê di rengekê de wê li ser wê hebê. Wê dema ku wê musa wê ji misrê derkeve û wê were sîna û wê li wir wê bimênin û wê, musa wê ji nava êgir wê peyame ji xwûdayê xwe wê bigirê ev awa û fenomenên ku ew bi wê fahmbikin wê di serî de wê, di wê temenê de wê, rengekê fahmkirinê a di wê çerçoveyê de wê bide mirov.

Dema ku mirov wê têngîna kabbala bikê wê, di serî de wê, di demên serdema navîn de wê were dîtin ku wê, weke çerçoveyê de wê pêşkeve. Weke hinek hahamên talmudik jî wê bibin gelek zaneyên cihuyî ên weke Shalom Sharabi (1720-1777), Moshe Chaim Luzzatto (1707-1746), Vilna Gaon (1720-1797), Yisrael ben Eliezer Baal Shem Tov (1698-1760) û hwd wê derkevin û wê, hizrên xwe di rengekê ku mirov dikarê di wê temenê û çerçoveyê de fahmbikê û werênê ser ziman bin. Yisrael ben Eliezer Baal Shem Tov wê weke kesekê ku wê çerçoveya têngîna hasidismê jî wê, di rengekê de wê biafirênê û wê werênê ser ziman bê. Wê, çerçoveya hizrên Yisrael ben Eliezer Baal Shem Tov ku wê were şirovekirin wê, weke ku wê bi çerçoveya xwe kişandina li inziwaya civaknasîyê û hwd re wê, li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Hasidism wê têtikiliya kes û bi xwûdê re wê, di rengekê de wê bikê berlêpîrsînê li ser temenekê fahmkirinê. Wê di nava cihutiyê de wê, weke têngînek ortadoksi a cihuyî jî wê di awayekê de wê were dîtin û wê di wê rengê de wê, were pênasekirin.

Hasidism wê piştî demên nexweş ku wê weke pêvajoyîna zor bo cihutiyê weke li kordoba û ankû herêmên weke yên ispanya ku wê, fermana wan wê were derxistin û wê, bi komkujiyan wê bîn xwestin ku ew jî welêt û ankû cih û warên wan werina avêtin û pê de wê, êdî wê pêşkeve. Lê hasidism wê li ser temenê kabbalistikî wê pêşkeve. Wê di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê giringiyê wê bide rûhanitîyê û têtikiliya mirov û bi xwûdê a bi hev re ku wê dênin.

Yisrael ben Eliezer Baal Shem Tov wê bixwe wê li deverên weke li ber bahra reş ku wê heta bigihijê herêmên ukrayna roja me û deverên weke yên kurdistanê û hwd wê di wê navberê de wê, xwe bi rêxistin bikê. Wê di wê temenê de wê, di wê demê de wê di demek zêde kin de wê di reng û temenekê mezhebî de jî wê li gelek deveran wê pêşkeve û wê, derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê, li ser temenekê mistikî û azmûnkirina wê re wê, xwediyê temenekê pêşketinê bê.

Lê di aslê xwe de wê, ev tevgerên kabbalistikî pêşketina wan wê di rengê de wê, di wê demê de wê nişanaka tiştê din jî bê. Ew jî wê di wê temenê de wê ew bê ku wê, di wê çerçoveyê de wê, weke aliyekê bi hizirkirinê wê çawa wê di nava lêgerînên bi aqilê rasyonel ên fahmkirinê û hwd re wê, di wê temenê de ku wê, pêşkevin wê di wê demê de wê ev wê derkevina li pêş. Minaq wê li hemberê rengên hizirkirin û awayên kabbalistikî wê, tevgerên hizrî ên cihuyî ku wê weke di çerçoveya bi hewldana di awayekê rasyonalistikî de ku wê, çawa wê bigihênê li şiroveyan wê tevgerên weke haskala wê derkevin. Haskala wê bi zêdeyî wê weke tevgerê rewşenbîrî jî wê, di rengê de wê were dîtî û wê jî nava kesên zane û xwenda wê, di heman demên ku wê di wan de wê têgînên mezhebî ên weke hasidismê wê derkevin û wê li ser temenekê bi mistisisma kabbalistikî wê werênina ser ziman re wê, pêşkevê. Di wê çerçoveyê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, hizirkirinên ku wê di wê demê de wê, werina kirn wê mijare pêşketinên mirov, herêkirina hebûna mirov weke wînekê, têkiliya mirov û xwûdê a bi hevdu re û hwd wê li ser çî temenê wê werina fahmkirin wê, di wê rengê de wê bi wê re wê, were lê hizirkirin. Minaq Herts Wessely(1725-1805) hizrên xwe yên ku wê di rewşên weke yên kovarî ên weke “hame’asef” wê werênê ser ziman wê li ser wê temenê wê bi têkiliya nava mirov û xwûdê wê bikê berlêpîrsînê. Di dewama wê de wê, teoriya mirovî û ya xwûdayî wê cihê wê, bîrên ser ziman û wê, di wê temenê de wê, li ser temenekê ku wê, di nava hizrên wî de wê, were dîtî ku wê mirov bi teorikî wê derkeve li pêş. Mijarên ku wê tevgera haskala wê li ser wê bisekinê wê mijarên perwerdekirinê û di temenekê rasyonelî û hwd de ên fahmkirinê bin. Di wê temenê de wê hizrek temenî a haskala û tevgera wê hebê. Ew jî wê, zanîna olî wê hebê û ya der-olî wê hebê û wê, bahsa tevlikirina li nava çanda cihuyiyê ya der-olî û kirina wê jî wê bikê.

Di wê temenê û awayê de wê gelek aligirên haskala wê şiroveyên li ser zanîne ên der-olî wê, pêşbixin. Ew şiroveyên ku ew dikin wê ne li ser temenekê dijberîya olî û cihuyiyê wê bikin. Wê di rengê de wê, di wê temenê de wê, çawa wê, dervî wê fahmkirina bi zanîna olî wê çerçoveyek zanîne a bi fahmkirinê wê weke bi zailê felsefe û rasyonalismê û hwd wê hebê wê, di rengê de wê, weke aliyên ku wê jî xwe re wê bikê mijar bê.

Kabbalism wê, di rengê de wê, piştî musa wê pêvajoya wê ya pêşî wê, bi cihuyên babili û ankû rabbanîyan re wê pêşkeve û wê li ser temenekê talmudikî û mişnayî wê bi şiroveyên ku wê pêşbixin re wê,

temen û çerçoveya wê werênina ser ziman. Wê di dewama wê de wê, di awayekê wê, li ser çerçoveya rêgezên baweriyê wê çawa wê werina jînkirin wê ew wê ji xwe re wê bikê mijar.

Di demên piştre mirov wê dibînê ku wê dem bi dem wê zaneyên nû wê di wê warê de wê derkevin û wê hizrên xwe wê, li ser wê temenê wê werênina li ser ziman. Wê di çerçoveya têgîna kabbalismê de wê kûrbûnê bixwezin di fahmkirinê de wê çêbikin.

Li vir wê di mijare fahmkirina kabbalismê de wê têgîna epistemolojiyê wê ji aliyekê ve wê li ser temenekê weke di rengekê wahiyî de wê, bibê û wê. bi wê re wê weke ji xwe bi têgîna pênasekirin û 'bijartinê' û hwd re wê, were ser ziman. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê, ev êdî wê weke aliyên ku wê li gorî wan wê were lê hizirkirin bê. Di nava teginên ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê, gotinên weke yên pêxember û nebiyan û hwd re wê, li ser wê temenê wê weke temenê bi wê rastaftin û bi wan jîyankirinê û hwd re wê were lê hizirkirin. Di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke temenê referansê ê fahmkirinê û bi wê re bi berdewamî li wê hizirkirinê û hwd re wê li wê were lê hizirkirin.

Di wê warê de wê, temenê têgîhên kabbalismê wê li ser wê temenê de wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di demên piştre de jî wê li ser wê temenê wê bi zanîna xwûdayî û ankû wahiyî ku wê were lê hizirkirin wê kevneşopîya wê ya bi sedsalan ku wê bê û pêşkeve wê, temenê têgîh û hizirkirinên çerçoveya hizirkirinê a şîrovevî weke talmudîkî û mistisisma kabbalismê wê biafirênê. **Haskala** wê, li dora demên ronansê wê weke tevgerê hizirkirinê wê, dema ku wê pêşkeve wê, di awayekê de wê, çawa wê li ser wê temenê wê, bi aqilê xwezayî û ankû felsefeyî wê temenekê hizirkirinê wê bi wê re wê, werênê ser ziman û wê fahmikê wê bi wê re wê temen û çerçoveyek hizirkirinê wê biafirênê û wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê, du têgîhên ku wê weke beremberê hevdû êdî wê weke bi kabbala û haskala re wê li ser wê temenê wê derkevin û wê, beremberê hevdû wê, hizrên xwe wê werênina ser ziman. haskala wê, weke tevgerê ku wê bi tîkiliya aqilê felsefeyî û xwezayî û ankû rengê fahmkirinê ê rasyonali û hwd re wê, çerçoveya hizirkirin û fahmkirinê wê werênê ser ziman. Bi gotinek din wê, rengê hizirkirin û têgînên wê ji temenekê rûhanî wê çawa wê bikê dînyayî û wê li ser wê temenê wê bi aqilekê rasyonel û hwd re wê, temen û çerçoveya wê ya fahmkirinê wê bi wê re wê, werênê ser ziman.

Di mijare perwerdekirinê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê haskalayî wê bi zêdeyî wê li ser temenekê hemdem wê mijare perwerdeyê wê di rengekê de wê derxina li pêş. Minaq wê, di nava hizrên Herts Wessely de wê, zêdeyî wê kirpendên bi têgîna talmudê û perwerdekirina bi wê û hwd wê ne li pêş bê. Di wê temenê de wê li ser wê temenê wê di reng û awayekê de wê, dibînê ku wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Di mijare tevgera haskala û zanînên wê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke tevgerê rewşenbîrî a cihuyî wê, were dîtîn û wê li ser wê temenê wê, di awayekê de wê pêşkeve. Di wê demê de wê, bi wê re wê, çerçoveyek fahmkirin a rewşenbîrî wê bi tevgera haskala re wê li deverên cihê ên dînyayê wê pêşkevin û wê bi hizrên wan re wê, kifşkirinên nû ên weke dînya şenber û kifşkirina wê re wê bibê.

Li gorî gelek kesên ku ew haskala û tevgera wê şîrove dikin wê di temen û têgînek 'xwenûkirinê' de jî ku wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman wê bibê. Li ser wê temenê wê, di warê perwerde û hwd de wê, ew mijare xwenûkirinê wê di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin. Beremberê wê kabbalism wê weke têgînek rûhanî, mistikî û kevneşopîyî wê bimênê. Li ser wê temenê wê, ew wê, çawa wê xwenûkirin li ser temenê fahmkirin, perwerde û dîtbarîya bi pêşketinên aqilî û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di nava têgîn û tevgera haskala de wê, bi zêdeyî wê xabatên herts Wessely wê derkevina li pêş û wê werina bi navkirin weke kesek destpêkerê wê tevgerê jî wê di hin caran de wê were bi navkirin û wê were hanîn li ser ziman. Herts Wessely wê, bi zêdeyî wê di awayekê de wê dema ku wê li navaroka xabatên wî dinerê wê, di temenê perwerdeyê de wê ji talmudê zêdetirî wê kirpendinên li ser tawratê re wê bikê û wê wan derxê li pêş. Li ser wê temenê di warê perwerde û fêrbûnê de weke çawa wê hemdemiyekê wê li gorî demê wê bide çêkirin wê li ser wê temenê wê hizrên xwe wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bixwezê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê dema ku mirov li nava hizrên Wessely dinerê wê li ser wê temenê wê, di rengekê de wê, hinek aliyên ku ew werina fahmkirin wê werina dîtîn. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare li xwe li nava xwe girtin û ji derve nevekiribûn û weki din mijare têkiliyên bi derve û hwd re wê, weke aliyana ku wê di wê temenê de wê li ser wan wê were sekin in bê. Li deverên weke welatên

rojawa ên weke almanya, firansa û hwd wê, di temenê de wê, çawa wê, zaroyên cihuyên dewlemend wê bi kesên derve re wê têkiliyê dênin wê ew jî wê bi wê re wê were li ser ziman. Di wê temenê de wê, têkiliya yin cihu û yên en cihu wê di wê temenê û çerçoveyê de wê bi wê re wê were li ser wê sekin in.

Dema ku mirov pêvajo û dîroka felsefeya cihuyiyê bikê wê di rengekê de wê, ber ku wê piştî demên kevnera û pê de wê, felsefe wê pêşkeve û serwer bibê wê, bi wê ve girêdayî hildana li dest û encamên wê bi wê ve û ankû li ser wê re hanîn ser ziman wê bê. Di aslê xwe de wê, ev rengên şîroveyî ku wê di wê temenê de wê werina ser ziman û yan jî wê di wê temenê de wê bi wê ve girêdayî wê werênina ser ziman wê têr ne vegotinbar in. Ber ku wê, di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, ev têngîn wê, berî wê demê wê hebin. Mirov dikarê bahsa bandûra wê ya li gorî demê û pêşketina wê bikê. Lê ji wê zêdetirî girêdanek bi wê rengê wê werênê ser ziman wê pîrr zêde wê, ji armanca xwe zêde bê. Mirov weê dema ku wê werênê ser ziman wê di kîjan aliyê û li ser çi temenê wê werênê ser ziman wê di serî de wê li ser wê çerçoveyê de wê, bi wê bixwe ve û di çerçoveya xwe de wê bi rengê pêşketina xwe wê fahmbikê wê bi tementir û baştir bê.

Di rewşa cihuyan de wê, di wê temenê de wê, dema ku mirov wê, bi tênginek felsefeyî wê li ser wê xate wê ya pêşketinê re wê hilde li dest wê, di serî de wê, têkiliyek bandûrbar wê di nava wê, mitrayî û zerdeştîyê de wê bibê. Di wê temenê de wê, bandûra gnostisisma mitrayî û zerdeştîyê wê di rengekê de wê li wê bibê. Lê wê di awayekê din de jî wê aliyên weke di temenekê yekiti û ankû yekxwûdayiyê de ku wê di nava mitrayîyê de bi yazdanî û di nava zerdeştîyê de bi zerwanî û ankû yazata û hwd re ku wê were ser ziman re wê zêdetirî wê bi kirpendinên wan re wê, di rengekê de wê, li ser temenekê yekkirinek bi felsefeyî êdî wê di wê çerçoveyê de wê pêşkeve. Xosletên rengê pêşketinê û wê xate wê ya pêşketinê wê di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, mijare felsefeyê wê bi zêdeyê li ser temenekê gnostikî wê xwe bide dîyarkirin. Di temenê hewldanên fahmkirinê ên di wê temenê de wê, di nava cihuyiyê û pêşketina wê de wê bi zêdeyî wê di nava kabbalah de wê, bi zêdeyî wê xwe di dîmenekê û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Cihuyî wê, di rengekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê di nava demê de wê hin bi hin wê pêşkeve. Lê wê di nava wê de wê, belevbûn û ankû wê 'dyaspora' jî wê, bi wê re wê, pêşkeve û wê mohra xwe wê li wê

pêşketina wê bixê. Di têngîna haskala re wê, têngînên weke 'xwûdê li leyha israilê mudahale li dîrokê bikê' û ankû li bendêbûna mesihekê ku wê hemû cihuyan wê li urşelimê wê bigihênê hevdû wê, di wê demê de wê, hin bi hin wê, weke ku wê kêmbibê. Di dewama wê de kêmbûna bandûra 'tevgera sebetey sevi' jî wê, dikarê bînen ser ziman. Di hundurê wê demê de wê di nava aligirên tevgera haskala de wê, li ser rizgarîya cihuyiyê wê nîqaşên ku wê di wê temenê de wê werina kirin wê êdî wê, di rengê de wê, weke ku wê çendî wê werina ser ziman jî lê wê kêmbin. Lê li bendêbûna bi xilasîyê û ankû rizgariyê bi hêza rûhanî û ankû xwûdayî weke ku wê bi têngîna 'hatina mesih' re wê, werê pênasekirin wê, rengê hizirkirinê bi wê re wê, wê biafirênê.

Di awayekê de wê, mijare xilasîyê û têngîna hatina mesih wê, li ser wê temenê re wê, di bin bandûra rewşên weke pêşketina diyasporaya ji ispanya û hwd re wê, bibê û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, piştî wê rewşê wê çendî ku wê hem bi hatina ji herêmên bi pîrsgirêkên ên weke ispanya li deverên din ên rojava û ankû ev nîqaşên bi tevgera haskala re ku wê bibin re wê, çerçoveyek û rengê din a fahmkirinê wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê bahsa pêvajoyên pêşketina cihutiyê wê bikê wê di serî de wê giring bê ku mirov wê hinekî di dewama wê de çavekê li bineterên wê yê pirtûkî û ankû kitabî bixê. Wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Cihuyî wê ol û baweriyek bi pirtûk û ankû kitabî bê. Wê, li ser wê temenê wê, pêvajoyên wê yê fahmkirinê wê karibê were fahmkirin.

Binterên pîroz ên cihutiyê

Di serî de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê cihuyî wê weke baweriyek bi pirtûk û ankû kitabî bê. Wê di wê temenê de wê, dema ku mirov li nava pirtûkên wê dinerê wê, rengê jîyankirinê, hizirkirinê û her wusa wê çawa wê were fahmkirin wê bi wê re wê were bicihkirin.

Di tawrat wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê weke ku wê musa nivîsandî û wê weke xwe heta roja me hatî wê bi wê rengê wê were dîtin û wê ji wê were bahskirin. Dema ku wê bahsa tawratê û ankû 'ahdî-atik' wê were kirin wê, bi cihuyî ku wê weke 'torah' wê were bi navkirin wê, bi têngîna tefsirên ji pirtûkên pîroz wê werina qastkirin wê mişna û talmud wê were fahmkirin. Ev jî wê çerçoveya literatura midrasik ku wê weke

lietartura tawratê wê were fahmkirin bê. Weki din mirov dikarê çerçoveya literatura mistikî jî wê weke wê fahmbikê.

Têgîna tawratê wê di nava literatura rabbanîyan de wê, weke 'ha-seferim' û ankû biblê' wê were bi navkirin. Ev jî wê were wateya pirtûkên pîroz û ankû bi têgîna pirtûkên nivîsandî wê karibê were fahmkirin û were ser ziman. Di dewama wê de ku wê, "sifre ha-kodeş" bi wateya pirtûkên pîroz û "kitve ha-kodeş" bi wateya nivîsên pîroz ku wê karibê were fahmkirin ji ibranî wê, weke çerçoveya pirtûka pîroz a giştî a tawratê wê were qastkirin. Pirtûka pîroz û ankû tawrat jî wê, di nava xwe de li sê beşên bi navên weke tora, newiim û ketuwim re wê were ser ziman. Di awayekê din de jî wê di ibranî de wê ji pirtûka pîroz re wê 'tanah' jî wê were gotin.

Di nava kurdan de wê ji mêj de wê, hertimî wê bi navê tawratê wê, were navîn û ev nav di nava kurdan de wê hertimî wê pîrr zêde wê, pîrr zêde wê were zanîn. Navê tawratê wê weke ku wê di nava kurdan de wê were ser ziman wê, ji hemû literatura bi nivîskî û lêvkî û ankû tawrat û anku talmud'ê re wê were gotin. Di nava awayekê kevneşopîyî de wê dema ku wê bahsa tawratê wê were kirin wê li ser du temenan wê were kirin. Wê bi têgîna li rex tawratê ku wê weke ya nivîskî bê wê bi tora' ku wê wer bi navkirin wê ragihandinên ku wê, bi kevneşopîyî weke destûrên bilêvkî û ankû ne nivîskî wê werina ser ziman wê bibin. Ev jî wê, di temenekê rêgezî de wê, ji wê were bahskirin û wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman. Ev literatura tora wê piştre wê ji lêvkî wê bê bûhûrandin li nivîskî wê bi demê re wê were nivîsandin û wê li dora 40 pirtûkî re wê, heta destpêka berî derketina islamê jî wê di nava kurdan de wê bahsa wê biheta kirin. Wê her pirtûk wê di nava çîrokên wan de jî wê di awayna de wê navên wan wê hebûban û wê li ser wê temenê wê ji wan wê biheta bahskirin.

Li vir wê, weke ku wê dema ku min bixwe ev nivîsand û di wê temenê de wê ragihandinên ku min xwe li wan hisand li ser tawrate bilêvkî wê, di wê temenê de wê bi gotina bi rengê bi navkirinê wê her navlêkirinek wê weke rêgezêk destûrî wê were bilêvkirin û ya li bin wê ku wê were ragihanin û ankû piştre wê were nivîsandin wê weke berfirehiya wê, were ser ziman û wê di wê temenê de wê were ji wê bahskirin. Di wê temenê de wê di temenekê mistikî de wê, weke ku wê têgîna ku min bixwe ji wan vegotinên ji nava civakê li herêmên cizirabota ji nava kurdên herêmê girtin wê, biqasî her rêgez û ankû ew destûr wê, di xwe de wê bi kûrbûna bi wê re di temenekê gerdûnî û berfireh de wê were gihandin li temeneke

fahmkirinê ê kûr wê ji aliyekê din ve jî wê, li ser wê temenê ku wê têkiliya wan rêgez û ankû destûran jî wê bi hev re wê were danîn re wê, di wê temenê de wê, çerçoveyên din ên têngînî wê bihetan bihişkirin û wê di wan de jî wê bi fenomenolojikî û hwd re wê, li ser temenekê epistemolojiya torayî wê biheta fahmkirin.

Di wê temenê de wê, ev ragihandinên wê di wê temenê de wê biqasî ku wê çawa wê were rijandin li ser rûpel ew wê weke ku wê mejuyek wê ya teybet a din jî wê hebê. Wê jî dikarê wê bi serê xwe wê weke mijarek teybet wê bikê mijare fahmkirinê û li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê li ser yên ku ew bi nivîskî wê weke ku ew hatina ser ziman wê karibê bahsa wan bikê. Minaq wê 'tora' ku wê weke 'tawratê' jî wê karibê were fahmkirin wê ji pênc beş û ankû pirtûkan wê biafirê û wê liser têngîna afirandinê wê were ser ziman. 'Semot' wê li ser ji rewşên weke ji mizrê derketinê û hinekî serpêhatiya musa wê were hanîn li ser ziman. 'Lewiyan' wê, li ser têngînek xwezayî û jîyanî û hinekî orfûadetan bi têngîn û çeroveya rêgezên pîroz ên jîyankirinê re wê werê ser ziman. 'Bemidbar' ku wê weke li ser temenekê wê bi wate 'hijmarê' jî wê were fahmkirin wê li ser wê çerçoveyê wê xwediyê têngînek fahmkirinê bê. 'Dewarim' jî wê weke beşa ku wê di wê de wê, li ser têngih û hişmendîya bi jîyane pîroz û temenê wê bi rêgêzên wê re wê bahsa wê were kirin.

Weki din wê weke ku wê were bilêvkirin wê ji dema azra ve wê, tawrat wê weke pênc beşên bi rengê weke bi navê 'Hamişah humşe Torah' û hwd re wê were ser ziman. Di wê demê de wê mirov dibînê ku wê têngînên tawratê wê tefsirkirinên bi wê re wê bibê û wê di awayekê de wê, hizirkirinên bi wê re wê, werina ser ziman. Li ser wê temenê wê, weke ku wê were were gotin ku wê, cihuyî wê ji demên kevnera bi bandûr bûya wê vajî wê çawa wê bi wan tefsirkirinan re wê, bandûra wê li demên kevnera wê di renekê de wê weke ku mirov wê kifşdikê wê were dîtin. Li ser wê temenê wê, aliyekê din jî wê dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê tawrat wê di aslê xwe de wê, weke temen û têngînek ku wê, li ser wê temenê wê, êdî wê piştî tefsirkirinên li zimanên felsefeyî û hwd re û ku wê têngînên felsefeyî wê li ser wan têngînên wê re wê werina pêşxistin wê êdî wê aliyekî din ê dualiyî wê bi hizirkirinên wê re wê xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de bê ku wê, hinek şîrove wê, weke li gorî wê werina dîtin û hinek jî wê weke ne li gorî wê werina dîtin. Di wê temenê de wê şîroveyên filosofên demê ên weke bi aslê xwe cihu na ên weke philon û hwd wê, ji rengê gotin bilêvkirin û

nivîsandinên wan ên bi tefasîrî û hwd wê dîmenekê bi wê rengê wê were fahmkirin.

Li ser wê temenê wê di aslê xwe de wê, dema ku wê dem wê were demên piştî aristo û hwd wê, li ser wê temenê wê, nîqaşên felsefeyî ên stalizekirinê û hwd wê, di wê rengê de wê were dîtî ku wê werina kirin. Li ser wê temenê wê di reng û awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê were dîtî û fahmkirin.

Di mijare hevnaşîna bi felsefeyê û ankû bi rengê felsefeya demên girêkê û hwd re wê, ne levkîrin wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê xwe bidina dîyarkirin. Di pêvajoyên felsefeya mesopotamîkî û ankû kurdistanî de wê wê li ser temenekê gnostîkî û hwd re wê, li şûna wê felsefeyê wê, weke dijberiyê bi pozîsyon wê were kirin wê di temenekê gnostîkî û hwd re wê li ser temenê bi azmûnkirinê û fahmkirina pêvajoyên fahmkirînê û bi berdewamî gihiştina têtîgînên wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wekî din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser zîman ku wê, di felsefeya demên girêkê de wê, xosletên wê hinekî din wê cihê bin. Wê di wê temenê de wê, çawa wê li ser wê temenê wê were fahmkirin û ankû wê di temenekê çawa de wê têtîkiliya wê bi têtîgîna hebûnê re wê were fahmkirin wê bi wê re wê li ser wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, demên kevnera ên girêkê û ankû demên felsefeyê ên girêkê û têtîgînên mesopotamiyî ên weke bi mitrayî, zerdeşt, cihuyî û hwd re wê, demek dirêj wê li ser wê temenê wê weke pêvajoyek derkkirin, fahmkirin û têtîgiştina wê were derbaskirin.

Di demên felsefeyê ên kevnera de wê weke ku em bi hizrên philon re dibînin wê musa û pexemberên weke wî ku wê werina wê weke filosof jî wê werina bi navkîrin. Di beşa tawratê a taqwîn'ê de wê, jî têtîgîna afirandinê û heta jîyane yusuf û hwd wê, di wê temenê de wê werênê ser zîman. Wê weki din wê bahsa jîyane musa û heta mirina wî bikê.

Weke ku em dibînin wê di nava kurdan de wê, hertimî wê pexemberên weke musa wê, weke 'nebî' wê werina bi navkîrin. Ev têtîgîn wê di nava wan de wê, ne tenê ji musa re wê heta ku wê, çendî ku wê navê nuh wê hildin wê li rex bikarneyênin jî lê wê, weke nebiyekê wê bi navbikin û wê di wê temenê de wê, bahsa birehim, ishaq û heta ilyas wê were bi navkîrin.

Ev gotin wê, di wê temenê de wê, weke têtîgînek ku wê, li ser hinek tefsiran re wê ew wê, were dîtî ku wê, ew wê were kirin. Di dema ku min dest bi nivîsandinê wê beşa nivîsê li ser felsefeya cihutiyê kir de min pêşî xwest ku ez li wan kesên herêmê (herêma botanê) ên bi zane jî

bihisênin. Di wê temenê de wê weke nivîs û pirtûkên aqadamikî wê gelek têtînin ku wê di wê temenê de wê, di nava wan de jî wê werina ser ziman.

Li vir bo ku em zêde ji mijarê dûrnekevin emê ji vê aliyê ve zêde bahs nekin. Lê em wê bêjin ku wê di çerçoveya mijare felsefeya cihutiye, dîrok û hwd de wê gelek aliyên ku wê dem bi dem wê werina ser ziman wê hebin. Lê min mijar di wê temenê de wê li ser çerçoveyekê bi sînor girt. Ber bê yekê ezê hewlbidim ku ez li ser wê çerçoveya xwe bimênim.

Di demên kevnera de wê, dema ku wê bahsa têtîna bandûrê wê li hev a cihutiye û demên kevnera wê were kirin wê ev gotin wê li ser çî temenê wê were ser ziman wê di gelek awayan de wê di xwe de wê ne zelaliyan wê bihawênê. Lê ez wê bêjim ku wê çendî ku wê weke ku ez wê hinekî wê dibînim ku wê hebê jî lê wê, ji awayê ku ew weke ji felsefeya demê bi bandûrbûna wê zêdetirî wê, di wê temenê de wê, ji wê peyxamgirtina bi hinek şîroveyên felsefeyî û di wê temenê de wan hanîna li ser ziman re wê, di rengekê de wê, dîmenek wê bii rehetî wê were dîtin. Piştî dema azra û şîrove, tefsir û wergerandinên bi navaroka tawratê û têtînin wê û hwd re ku wê bîn ser ziman wê, di wê temenê de wê, bi wan re wê bibê. Lê ev jî wê weke ku me hinekî li jor hanî ser ziman wê, piştî wê li ser temenê felsefeyî jî wê, di awayekê de wê dualiyan wê biafirênê. Her wusa aliyê felsefeya xwezayî ku wê weke bi filosofên weke demokrit, epikur û hwd re wê were ser ziman û aliyê din ê îdeayî ku wê weke bi platon, aristo û hwd re wê were ser ziman. Ev wê, bi zêdeyî wê dîmenên xwe wê piştî wê di demên helenismê û heta destpêka demên serdema navîn wê, zelalbûnekê di dîmenê xwe de wê bide çêkirin.

Di wê temenê de wê, têtînin baweriyî wê di wê temenê de wê bi wan re wê were dîtin ku wê, li ser çerçoveyek hizrî û zanyarî re wê, di dîmenekê de wê, bi sazûmanî wê tefkirkirinên weke ku wê di pirtûkên pîroz ên demê ên weke ya zerdeşt avêsta, tawrata musa û têtînin mitra ên ku wê di wê temenê de wê werina ser ziman re wê bibê.

Di mijare rengê nivîsandina tawratê de wê tiştêkê din wê bi wê re wê were dîtin. Ew jî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê li ser xatek dîrokî re wê, were hanîn li ser ziman. Minaq wê di beşa tawratê a 'newim' ku wê were wateya pêxember û ankû nebi' yan jî wê, di wê temenê de wê, di wê de wê werê ser ziman. Wê di wê de wê ji jî bineterên pîroz ên Yaşû, samuel û heta keyan û hwd wê, di wê de wê were ser ziman. Li vir hûrgilek wê bale mirov wê bikişênê û wê, heta dema babil wê, dîroka cihuyan wê di wê de wê were nivîsandin. Di wê

temenê de wê, dîroka demên berî xwe wê, ji aliyê musa û hwd ve wê, heta wê demê wê weke ku wê di wê de wê, bi awayekê baş wê di awayekê de wê, weke ku wê were hanîn li ser ziman. Ji wê demê û pê de wê êdî wê dema rabbanîyan wê bibê û wê, êdî wê, ew wê piştre wê, bi wan re wê bi nivîsandina dîroka wan re wê were ser ziman.

Di wê beşê de wê dîroka cihuyan wê heta serdsale 5´min berî zayinê wê di wê de wê were nivîsandin. Minaq wê di dewama wê de wê beşa ´katuwim´ê de wê, bahsa bêhîtan (hikmetan), çîrokan, evindarîyê, rut, esther, azra û hwd wê bikê. Ev beş wê weke ji hinek nivîsên di wê çerçoveyê de ku ew bi mijarên cihê ku ew hatina nivîsandin wê werê berhevkirin wê di wê de wê were dîtin. Gelek têgînên weke ´cejna fisih´ê´, pirtûka rut şawout ku wê di cejnên hefteyan de û pirtûka ester ku wê di cejna purimê de li sinagogê were xwandin û hwd wê, di wê de wê were dîtin.

Di derbarê tawratê de wê, di wê rengê de jî wê weke serboriya wê ku wê di dema keyeniya Yoşîa de wê bibê wê, bahsa windahiya wê were kirin. Wê demekê wê di wê rengê de wê bibê û wê, piştre wê, di bawergehê de wê dema ku wê ji aliyê bawermendekê ve wê were dîtin û wê bê birin û wê ji key re ku wê were xwandin re wê, ew wê êdî wê biacibênê. Piştre jî wê, bahsa têgîna xwenûkirinê di dema key Yoşîa de wê were kirin û wê bê gotin ku wî, xwenûkirinên ku wî dana kirin wê di rengekê de wê li gorî gîyane navaroka tawratê bê wê were hanîn li ser ziman.

Li ser wê temenê wê, dema ku wê bahsa rewşa xwandina tawratê ji aliyê musa bixwe ve jî wê, têgînên li ser dem û navê azra re wê werina ser ziman. Li gorî wê berî zayinê li dora 445´an û wan wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê di temenekê pirtûkxaneyî a piçûk de ku wê weke kanonikî wê were bi navkirin wê di wê çerçoveyê de afirandin û beşkirina wê êdî wê bahsa wê were kiriin.

Di wê çerçoveyê de wê sere rastkirinên di dema azra´ de wê werina kirin de wê, li gorî kevneşopîya rabbanîyan pêxemberên dawî Haggay, zakaria û malakî wê weke yên dawî wê werina lê zêdekirin. Li gorî wê jî wê hinek nivîsarên ku ew hatina pêşxistin wê were gotin ku ew ne gihiştina li roja me. Di wê warê de wê, bineterên nivîskî wê sererastkirina wan wê bi zêdeyî wê weke ku wê were dîtin taqabûlî dema azra wê werê kirin. Wê di wê demê de wê, heta dawî rûxîna xanadana axamanişîyan jî wê, ew werê hanîn li ser ziman.

Li gorî wê, minaq wê di tawratê de wê, nivisarên ji pirtûkên 'şerên xwûdê', 'pirtûka rastîyê' û 'pirtûka dîroka keyan' û hwd wê, di awayekê de wê li ser were sekin in. Lê ev pirtûkên ku wê navê wan wê were hildan jî wê, weke ku wê were zanîn heta roja me ew ne hatina kifşkirin.

Di tefsirkirnên di dema helenismê de wê, di awayekê de wê, weke ku wê were dîtin wê, bahsa navaroka wan nivîsaran wê were kirin. Lê di wê temenê de wê, rewşek wê weke ku em piştî bi mani re wê dibînin wê, gelek têgînên maniî ku wê, çawa wê, piştî wi ji aliyê şagirtên wî ve wê werina rijandin li ser rûpel û hwd wê, di demên berî ên cihuyiyê û di derbarê hanîna li ser ziman a hin beşên tawratê de jî wê di wê rengê de wê, bahsa wan wê were kirin. Minaq wê hinek beşên di kononika Katuwimê de wê, di dema imparatoriya roma de wê, werina tememkirin. Wekî din wê, hinek nivîsarên di beşa Newiim de jî wê li gorî ku wê were ser ziman wê aidi heman demên ku wê ev wê, werina pêşxistin bin.

Di wê navberê de wê, yên weke mijaran, waazan, neşideyan û pirtûkên esterê wê ew kanonika wan wê di wan deman de wê, were pêşxistin. Minaq wê, heta pirtûka 'ben sira' ku wê ji rêzê wê ji aliyê civate cihu ve wê were derxistin wê weke kanonik wê biheta hasibandin.

Li ser bi berdewamî pêşxistina kanonikên yawna û ketuwim wê nîqaş û danûstandinên nava civatê wê, heta sedsale duyemin piştî zayina îsa jî wê bidomin in.

Di demên helenistikî de wê, kanonikên iskenderiyayî û urşelimê wê weke ku wê werina ser ziman wê, wergerandina li girêkî wê, bibê û wê bi wê re wê temenê nîqaşên demê ên ku wê li ser wan re wê bînin meşandin re wê biafirênin. Lê wê bi wan re wê gelek têgînên bi nivîsarî ên mitrayî û weke yên zerdeştî weke ji avêsta û şîroveyan wan ên bi waazî ku ew hatina qaydkirin weke bi nivîskî hena jî wê bi heman rengê wê, wergerandinên wan wê bibin. Lê biqasî ku mirov fahmdikê wê pîr zêde wê ji têgîhên mitrayî û li dora wê ku wê werina nivîsandin û wê bina temenê pêşketinên li zimanekê felsefeyî û hwd jî wê **bibin**. Di derbarê literatura tawratê de wê, dibîne ku wê afirandina kanonika tanahê wê gelek ji wan nivîsarên wê ber ku wê bi devkî û ankû bilêvkî bin wê piştî wê di dema rijandina li ser rûpel re wê, çawa wê li gorî rastîya wê werina ser ziman wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê li wê were lê hizirkirin. Di warê nasîn û rohnikirina nivîsarên tanahê de wê, bineterên qumranê ku wê li keviya bahramirî wê bînin kifşkirin wê li ser wan re wê, rohnikirina wan wê were kirin.

Di warê hanîna cem hev a bineterên pîroz û şîrovekirina wan de wê, mirov wê dibînê ku wê dema azra wê weke demek zêde giring ku wê di wê de wê, bi zêdeyî wê berhevkirinên mazin ên kanonikî ku wê werina kirin wê werê dîtin. Ev dem wê taqabûlî **dema mediya** wê bikê û wê di wê demê de wê, di derbarê nivîsandina navaroka wan û ji nakokiyên navaroka wan rizgarkirinê (weke sererastkirinê) û hwd de wê, bibê.

Li gorî ku wê were gotin wê, di dema musa de wê, dema ku wê, ew li sina wê, bibin wê, bi tawrate nivîskî de wê ya bi lêvkî jî wê, di awayekê de ku wê weke mişna' û ankû tora wê were bi navkirin wê, lê were ragihandin. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov wê mejuya wê li wê dihizirê wê, demên li dora sedsale 5' min û hinekî berî wê li babilê û hwd hebûna rabbanîyan wê, weke çerçoveyek ku wê, di wê çerçoveyê de wê sazûmankirina bineterên nivîskî û berhevkiirina yên tora û hwd re wê, weke demekê bibê. Di wê demê de wê, komek weke 'soferim' ku wê weke yên nivîskarên bineterên pîroz jî wê werina dîtin wê derrkevina li holê. Ev kesên ku ew bi karên nivîsarîya wê re wê alaquadar bibin wê di aslê xwe de wê, bi zêdeyî wê weke komek bi zane ku wê, di warê rêgez û rengên fahmkirina wê de jî wê, ji gelek aliyan ve wê weke kesna bi erk û xwedî bandûr bin.

Di wê temenê de wê, li ser temenê mişna wê, bahsa 'tosefta' wê were kirin. Di berhevkirina nivîsarên mişna de wê, dema ku wê bahsa 'tosefta' wê were kirin wê, weke yên ku ew di wê berhevkirinê de ku ew neketina nava bineterên mişna lê ew hatina berhevkirin wê weke yên 'lêzêde' wê werênê ser ziman. Lê wê, di awayekê de wê, bi mişna re wê di ahengekê de bin. Lê wê di awayekê de wê bi mişna re wê di hemyekiyekê de wê werina dîtin. Weki din wê, yên ku ew li derve mana lê ku ew weke mişna na wê, bi navê 'barayta' wê were bi navkirin. Barayta wê, di wateya yên li derve mana jî bin.

Bineterên tosefte wê, li bin yên mişna re wê werina bicihkirin û wê werina ser ziman. Di ji aliyê mazinayiya wê ve wê ji ya mişna wê maztir bê. Lê wê weke bin wê re bê. Li gorî talmudê wê, mişna wê, ya pêşî ku wê were bê. Lê ku ew bi barayta'ekê re di nevlavkirinê de were wê, mişna wê esas wê were girtin. Lê ku wê di mişna de wê valahiyek wê bibê wê, ew wê bûhûrîner bê. Di demên babilê de dema ku wê şîroveyek wê li ser talmudê re wê, were kirin wê ew wê, weke bi mişna re wê were kirin. Lê di awayekê din de jî wê, di hinek deverna wê navê 'gemara' wê bibê û wê li gorî wê, weke bi navê mişna re wê di hemyekiyekê de wê were

bikarhanîn. Lê navê gemara wê, di awayekê de wê weke astbilindt bê û wê bi yê talmudê re wê, di wê hemyekiye de wê, were bikarhanîn.

Lê li gorî hinek nîqaşên ku wê li ser amoraimî wê bikin wê, gerama wê li rex mişna û ku wê dervî wê bimênin weke bineterên destûrî ên weke 'apokrifa'yî wê şîroveyên wan jî wê di nava wê de wê bèn ser ziman. Li ser wê re wê weke ku mirov wê dibênê wê di wê demê de wê, gemara wê bi şîroveyên xwe wê, yan wê weke di nava talmudê de wê weke rewşek hîyararşikî a astbilindt bê û yan jî wê weke rewşek di nava wê de a dîyar û kifşkar bê.

Di dewama wê de wê 'midras' wê weke di çerçoveya fahmkirina bineterên pîroz de wê, weke têgînek şîroveyî bê. Weke çerçoveyek şîroveyî ji aliyê kesên ku ew dizanin û li wê bizane û serwaxt bin ve ku wê bê kirin bê. Di dema tannaim'ê de wê, dema ku wê ew şîrove wê, werina kirin ji aliyê kestên hosta û bizane ve wê, hinek rêgez wê werina destnîşandin. Li gorî wê Hillel di sedsale 10min de dijî wê, heft rêgezan wê destnîşand bikê. Piştî wê ev rêgez wê ji aliyê Ismael b. Elisha weke sêzdeh û Rabbi Eliezer ben Yosse ha-Galili wê heta sihûdu rêgezan wê destnîşan bikê. Di dewama wê de wê, weke du ekolên şîrovekirinê ên weke yên Rabbi akiwa û rabbi ismael wê, di wê çerçoveyê de wê hinek rêgezên din wê li wê werênin û wê di dewama wê de wê du dibistanên madrasikî wê di reng û awayekê de wê, pêşbixin. Wan jî wê, nivisarên madrasî wê bi sazûman bikin. Di şîroveyên ku wê bikin wê hinek ji wan şîroveyên wan wê weke ku wê piştî wê bê pênasin wê weke şîroveyên felsefeyî jî wê bin.

Di wê temenê de wê, were dîtin ku wê li ser temenê şîrove, tefsir û hwd ku wê werina kirin de wê, weke aliyekê wê yê giring wê li ser bineterên pîroz ên nivîskî û hwd re wê, di renekê de wê werina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di awayê morfolojikî, şêwayên kirpenê, wate, mana û hwd de wê, di awayekê de wê li ser wê werê lê hizirkirin. Wê weke ku em di felsefeya mezdek de a li ser hewldana gihiştina nepeniyan tîpan bi felsefeyî û di wê temenê de wê, şêwayekê hizirkirinê e felsefeyê ku mirov wê bi wî û rengê hizirkirinên wî re wê bibîne wê di wê temenê de wê, di çerçoveya pêşxistina şîroveyên madrasikî û talmudikî de wê karibê kifşbikê.

Minaq rengê şîroveyên bi têgînek 'remez'î ku wê werina pênasekirin û ser ziman wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê di nava wan têgînan şîroveyî de jî wan bi wê re karibê kifşbikê û werênê ser ziman.

Ev rengên şîroveyî wê hinekî bi awayekî mistikî û ankû wê weke ku wê were pênasekirin wê kabbalistikî bin. Minaq şêwayên şîroveyî ên weke bi navê 'sod' ku wê werina şîrovekirin wê li ser wê temenê kabbalistikî wê were pêşxistin û wê, weke yek ji wan çar şêwayên şîrovekirinê ên midrasî bin. Wê di wê temenê de wê, çawa wê bigihina li manaya wê û bi wê re wêbi tefsir û wateyê wê, werina şîrovekirin wê di wê temenê de wê, karibê were şîrovekirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di nava kevneşopîya rabbanîyî de wê, ku wê li ser temenekê normatifî ê kevn wê, tawratê wê şîrovebikê wê, li ser temenê nixrên menewî û hwd re wê li ser şîroveyên mişna û talmudîyî wê, weke di heman nixrê de wê, herêbikin û wê werênina li ser ziman.

Di aslê xwe de wê weke ku mirov wê dibînê wê ji dema azra ve ku wê şêwayê tora wê weke şêwayekê bi temenî û wê li ser nivîskaran û ankû 'soferim'an re wê, di wê temenê de wê, bê domandin. Weki din wê di dema azra de wê, şêwayê tora wê weke şêwayekê şîrovekirinê jî ê yekane wê weke ku mirov wê dibînê wê bibê û wê li ser wê temenê wê, bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Li ser wê temenê wê bi fêrbûnên dema azra re wê, piştê wê, zugot û hillel bikevina dewrê û wê, weke ku wê mirov dibînê wê, di navendek dibistanî a fêrbûnê wê di dema tannaim'ê de wê, avabikin.

Di şêwayê zugot de wê, şêwayekê teybet ê weke yê fêrbûnê wê were pêşxistin. Wê bêî ku ew li rêzina wê binerê wê mijarekê hilibijêrê û wê ew wê, fêrbibê. Di wê de wê, weke 'dubarekirinê' jî wê were dîtîn û bi navkirin. Ku wê were wate dúbarekirinê jî şêwayê mişna wê, di wê de wê, bi wê re wê, werênina ser ziman.

Di wê temenê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê şêwayê mişna wê weke şêwayekê giştî ku wê êdî ne girêdayê navendek fêrbûnê û ankû ekolî û yan jî dibistanî wê bibê. Wê di dewama wê de wê bi wê re wê, şêwayê şîrovekirinê ê midras jî wê werê bikarhanîn û ev herdû şêwa wê, di dema tannaim'ê de wê weke ku wê were dîtîn êdî wê bi hevdu re wê, di şêwayekê de wê, were bikarhanîn.

Ev wê nişanaka ji hinek aliyan ve bi fêrbûnê di şêwayê de kûrbûn ku wê bibê bê. Mirov wê ji kûderê wê fahmdikê? Wê ji wê fahmdikê ku wê di wê demê de wê li ser şêwayê midras re wê, di şîrovekirinê de wê, bi wê re wê berfirehkirina sînôrên wê di renekê de ku wê werina kirin wê di awayekê de wê karibê weke nişanaka wê were fahmkirin û dîtîn. Midras wê piştê wê, di deverên aqadamikî ên 'halahah'an de ku wê,

weke şêwayê tefsirkirin û fêrkirina li ser bineterên pîroz re ku wê were pêşxistin jî wê bibê. Di nava midrasan de wê, sê ji wan wê weke ku wê ji yên din zêdetirî wê werina ditin li pêş. Ew jî wê mekhilta, sifra û sifre bin. Di çerçoveya têgîna têgîna pirtûka destpêkirinê ku wê ji aliyê ekola rabbiyis hmaele ve wê were nivîsandin. Ku wê mekhilta wê di wateya şêwa û ankû pîvanê û hwd de wê, were şîrovekirin de jî wê, bi têgîna literatura geonimê re wê, bê dîtî. Di awayekê de wê, çendî ku wê, weke midrasên halahikî de bê lê wê li ser şêwayeê qarakterî wê, bi agadîkî wê were dîtî. Di berhemê de wê hemû zane wê yên weke şagirtên rabbi Yishmael bin. Weki din ji aliyekê din ve jî ku wê, Bar Yohai'ya rabbi sim'on ku wê di berhema mekhilta de wê, weke li ser destpêka derketina tawratê wê di şêwayekê şîroveyî de wê bê. Li gorî hinekan jî wê ev wê, aîdî ekola rabbi akiwa bê. Di wê de wê sifra bemidbar ku wê weke midrasekê di pirtûka lewiyan de hatî nivîsandin bê ku wê bi navê torat kohanim were pênasin. Li sifra wê weke ku wê were ser ziman wê navê wê geonim wê bidiyê. Ew jî wê weke binetera pîroz lewiyan wê, tefsirkirina rêgezên pîroz wê di wê de wê, ser ziman.

Weki din wê ya sifre ku wê weke ya hijmaran bê û wê aîdî dema tannaimê bê. Ku wê weke ya ekola rabbi akiwa wê bê destnîşandin lê wê, weke gelek têgînên wê yên aîdî ekola rabbi Yishmael in wê werina pênasekirin. Weki din wê bi navê 'sifre dewarim' wê were dîtî. Ku wê di wê de wê hem beşên halahik û yên agadik wê cih bigirin wê, wê bi simeon bar yohai ve wê, were destnîşankirin. Di aslê xwe de wê, weke ku mirov wê, dibîne wê, ji aliyê şêwa ve wê weke ku wê bişibihê mekhilta rabbi Yishmael. Midrasîm agadîkî jî wê ji aliyê ji aliyê destnîşankirina mijarên dîrokî û ku wê weke bineterên pîroz ên rewîstî wê, werênê ser ziman bê. Di dewama tawrat û rewşa pênc megillot'an de jî wê, weke kolleksiyona midrasî a midras rabbah were destnîşankirin. Weki din mirov dikarê wê jî werênê ser ziman ku wê midrasên ku wê di bin wê navê de wê werina berhevkirin wê di temenekê homojenî de bin. Li ser temenê ku wê gotina pêşî a pirtûka takwinê ku wê şîrovebikê rabbah ku wê bi navê rabbi hoseyeh wê were nasîn ji aliyê wî ve wê wer dergirtin.

Weki din di derbarê pirtûkên din ên tawratê ên weke mersîya, neside, waaz, rut, ester û hwd wê, ku wê aîdî demên piştre bin wê midrasên wan wê hebin. Weke midras agadan ku wê weke awayekê şêwayî wekî wê weke şîroveye tawratê wê bi navê midras tanhuma wê were dîtî. Wê weke aîdî dema berî bi dawîbûna dema talmudîkî bê. Di dewama wê de ku mirov weke midrasên agadîkî werênê ser ziman wê karibê navên weke

Pesikta de-Rab Kahana, Pesikta Rabbati û hwd wê karibê navên wan werênê ser ziman.

Weke ku wê di derbarên pirtûkên mijar, mezmûr, yunus, samuel û hwd de wê midrasî wê hebin wê di derbarê Yalku sim'oni, yalkut makhiri, midras ha gadol î de jî wê kolleksiyonên midrasî wê bibin.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê jî li ser temenê têngîna berhemên pîroz ên midras dikarê bibêjê. Li gorî wê, werina hildan li dest wê, li sê doneman wê werina beşkirin. Donema pêşî wê, weke donema midras a amoraim bê û wê, di wê demê de wê, weke ku wê, were bi navkirin wê li dora heft berhemên ji wê demê wê were û bigihijê li dema me. Ya din ku wê weke dem û ankû donema agadik a midras jî wê were bi nav dikin û wê weke dem têrpêşketî wê were dîtin wê, rabbana destpêkê(genese), rabbana lewîyan(û ankû 'lêwîyan'), rabbana zanînan, rabbana ester, rabbana Pesikta de-Rav Kahana, Rabbana helbestên helbesta, Rabbana rut(ruth, bi wateya navê nedîyar û ankû 'pirr baş' û an jî 'çîran' di ibrani de) û hwd bin. Weki din ku wê aîdî dema navîn vin wê, Rabbana waazan, Midraş(a) Samuel, Midraş(a) gotinên pêşîyan, Midraş(a) Tehillim, Rabbana axodes û hwd wê karibê wan werênê ser ziman. Bo demên dawî jî wê, di wê demê de ku wê tawratê wê, û ankû bineterên pîroz wê gotin bi gotin wê, şîrovebikê û wê werênina ser ziman bin. Wê di wê tememê de wê li we temen û dîmenî demî ên bûhûrî û demdirêj û hwd re wê, werê hanîn li ser ziman.

Di aslê xwe de wê di demêmn dawî de wê, dema ku wê bibîê wê piştî ku wê têngînen bawerî ên weke islamî û hwd jî wê derkevin û wê, di awayekê de wê, li herêmê wê dîmen û regekê din wê xwe bide dîyarkirin. Di wê demê de jî wê, têngînen ku wê werina ser ziman wê, li ser temenekê fahmkirin û şîrovekirinê wê weke ku mirov dikarê werênê ser ziman wê xwe bide dîyarkirin. Ev şîwayê ku wê bi wê re wê, were û pêşkeve wê, di awayekê din de jî wê, weke şêwayekê wê were dîtin û wê, bandûra li têngînen bi bawerî ên weke islamê jî wê bibê. Minaq di dewama wê de ku mirov bi gotinekê wê balê bikişênê li ser wê wê rewşê têngînen feyyumi, musa b. meymun û hwd, ku wê di temenê de wê mijarê li ser temenê zanîna gotin û ziman re wê ji aliyekê ve wê hildana li dest wê, di wê temenê de wê bale mirov wê bikişênê.

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare hildana li dest wê, di wê temenê de wê, mijare têngîna gnostikî û hwd wê were dîtin ku wê di regekê de wê, were ser ziman. Lê têngînen nepenîparêz wê di wê demê de wê kevneşopîyek wan ku em

dikarin bi zêdeyî bahsa wê bikin wê hebê. Li ser wê re wê, baweriyên nû jî ku wê werin wê dema ku wê xwe pêşbixin wê, di reng û awayekê de wê, xwe bigihênina li rengekê fahmkirinê ku wê bi wê re wê pêşkevin.

Dema ku mirov li têgînên islamî bixwe jî binerê wê, di wê temenê de wê, ji demên destpêkê û heta hinekî piştê wê zaneyên ku wê di wê çerçoveyê de wê derkevin wê, bi wê temenê wê, şîroveyên xwe wê bikin û wê werênina ser ziman. Li kurdistanê ev kevneşopî wê berî islamê û piştê jî wê bi awayekê kûr wê hebê û wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di dema ku min ev mijare bixwe nivisand de li ser wê aliyê têgîna baweriyên weke li ser felsefeya cihutiyê û hwd wê, bi zêdeyî min gelek têgihên di nava civake kurd de ku ew hê weke ne hatina nivîsandin û ne hatina li rijandin li ser rûpel min di berçav de derbaskirin û ji wan jî sûdwegirt. Di wê temenê de wê, çandek civakî de wê, ev çendî wê çawa di nava çerçoveya têgîn û nêzîkatîyek bi rûmet wê bîn ser ziman wê bi awayekê zelal û hesan wê werê kifşkirin.

Wekî din wê di wê temenê de wê çawa wê bi nêzîkatîya watelêkirinê wê hildina li dest wê ew wê weke aliyekê ku wê bale min wê bikişênê. Li ser wê temenê wê, bi zimanekê xweş û baş wê, were hanîn li ser ziman.

Di nava çanda civake kurd de wê, ev wê, weke aliyekê ku min ji wê sûdbigirt. Wê dema ku wê bahsa dîroka baweriyên wê were kirin wê ne wê baweriyên ku ew ji wê jî bin wê bi nêzîkatîya rêzdayinê wê hildina li dest. Wê di wê temenê de wê zimanê baş, dîrûst û hêja bi wê dayinê wê bikarbênin û wê werênina ser ziman.

Di wê temenê de wê, demên piştî zayinê ku wê bibin wê, di wê rengê de wê, weke demek zêde giring ku wê balê bikişênê wê di wê temenê de wê, were dîtin. Minaq wê, di çerçoveya têgîna midrasî de ku mirov wê werênê ser ziman wê di serdema navîn de wê ew wê were dîtin ku wê, şîroveyên xiyalî û hwd wê, çawa wê di awayekê de wê, li ser temenê şîroveyên aqilane, rasyonel û bi sedem û encamê ku wê werina pêşxistin re wê bîn cih gûharandin wê ew wê bi wê re wê were dîtin.

Di wê rengê de wê, di wê demê de wê, di wê warê û rengekê de wê gûharinên zêhnî ku wê biibn wê weke aliyên ku mirov dikarê di serî de weke aliyekê giring werênê ser ziman wê bale mirov wê bikisşênê bê. Di wê warê de wê di awayekê de wê li ser wateya gotinan û di wan de wê bi gotinî wê were kirin. Minaq wê dema ku mirov navaroka têgihên mûsa b. maymun dixwênê wê, çanda şîrovekirinê wê bi şîroveyên wî re wê bibînê. Her çendî ku wî di awayekê rêzînî de wî ne hanîya ser ziman jî lê

wê pirranîya beşên pirtûkên pîroz ên weke tawratê û hwd jî wê, bi wê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di rengê ku ew di wê temenê de ew dixwezê werênê ser ziman û dihênê ser ziman de jî wê, di rengekê de wê, şêwayekê aqilane û aqilekê rasyonel wê weke ku mirov ji nava têgihên wî têdigihê wê ew bi wê re wê werênê ser ziman û wê şîrove bikê. Minaq di serdema navîn de wê Dawid kemhî bi şîroveyên xwe yên nawim' û li ser mezmûran ku ew dikê re wê, derkeve li pêş. Di heman rengê û awayekê de wê, şîroveyên Nahmannidesî wê, di wê warê de wê, li ser temenekê felsefeyî û rasyonelî ku wê navaroka tawratê wê li gorî aqilê demê wê şîrovek bikê wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi hizrên wî re wê were dîtin.

Di wê demê de wê, ne tenê bi ibranî wê, bi kurdî, aramî û hwd jî wê, şîroveyên li ser tawratê ku wê werina kirin wê werê dîtin. Di aramî de wê, di bin navê 'targûmî' wê werina ser ziman. di kurdî de wê yan di bin navê gotina 'tawratê' de wê werina ser ziman û yan jî wê, di bin nav û rengê 'şîroveyên pîroz ên ji nava kuniştê' û hwd re wê, werina ser ziman. Wekî din wê kes, zane û pîroziyan wê di awayekê de wê, di bin navê wan de wê, şîroveyên ku ew hatina kirin û pêşxistin wê bi wê rengê wê werina kirin. Di nava kurdî û civake kurd de wê ev kevneşopî wê di rengekê de wê rûniştî wê hebê. Ne tenê wê ber cihuyan û fahmkirina xate pêşketina wan a bi dîrokê re wê hebê. Wê bi wê re wê, bi heman rengê di rengekê bi wê rengê de wê, êzdayî û hwd jî wê karibê bahsa wan werê kirin ku wê xwediyê kevneşopî û têgînên bi wê rengê ku ew werina şîrovekiirn û di wan de wê werin kûrbûn wê bibê. Li ser temenê fêrbûn û fahmkirinê wê, di wê rengê de wê kevneşopîyek zêde giring ku mirov wê dikarê balê bikişênê li ser wê hebê. Weki din wê, di nava wan de wê, têgihên weke bi pirtûkên pîroz ên weke zebûrê, birehim, nebi suleyman, dawid, û hwd re wê, hertimî wê li pêş bin. Di çerçoveya pirtûka beş/pirtûka destpêkirinê (Genesis) û hwd de wê, şîroveyên ku wê werina kirin wê di rengekê de wê mirov dibînê ku wê, li pêş bin.

Dema ku mirov bahsa çerçoveya nivîsar û ankû binterên nivîskî ên pîroz bikê wê di warê de wê, yên ku wê piştre wê werina dîtin wê hebin. Li dora şerê cihanê ê duyem li deverên weke li ber bahramirî ku wê li deverên weke Hirbetûkumrân, Vâdilmurabbât, Hirbetûlmîrd, Massada û hwd wê werina dîtin wê, di wan de wê, çerçoveyekna kanonikî ên ku wê bi wê re wê werênina ser ziman wê di wan de wê hebin. Li gorî ku wê were ragihandin wê li dora dema dema dîyem a bawergeh û ankû mabeda dîyem de ku wê werina pêşxistin bin. Di warê lêkolînên li ser

wan demên cihûtiyê de wê agahiyên giring wê di wan de wê hebin. Wê wekî din wê di derbarê essenîyan de wê, gelek nivîsarên ku wê, nûshayên wan wê werina dîtin wê bibin.

Weki din wê weke ku wê li urşelimê wê, kodeksa targumu ku wê were kifşkirin wê di wê de wê, di derbarê talmuda babilê de wê, gelek nivîsarên giring ku wê bi hêja wê werina dîtin wê di wan de wê werina dîtin. Ev jî wê weke 'onkelos targumu' ku wê were bi navkirin bê. Weki din wê di dewama wê de wê Targum şênî ku wê were bi navkirin wê weke tefsira pirtûka ester wê di wê de wê bibin wê, were dîtin bê. Di nava wan nûshayên wê de wê hinek tefsirên ku wê werina ragihandin ên di derbarê tefsira pirtûka ester de wê, weke bi aramî bin jî wê werina hanîn li ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din wê werênê ser ziman ku wê di dewama salixkirina nivîsarên pîroz wê, di wê temenê de wê, çerçoveya wê êdî wê hinekî wê di wê temenê de wê giring bê ku mirov wê hinekî li ser wê bisekinê. Di wê çerçoveyê de wê, gelek têtîgînên ku wê weke di pirtûkên pîroz de wê nebin lê wê ku wê, werina ser ziman û ankû wê di demna berê de wê weke bi pîroz û têtîgîna bawerî jî wê werina dîtin wê, di bin navê literatura 'apokrifar' wê were bi navkirin. Ev wê, di wê temenê de wê, bi çerçoveyek kanonikî jî wê werê salixkirin û wê were hanîn li ser ziman. Minaq di wê çerçoveyê de wê hinek têtîgînên ku wê werina dîtin wê di wê rengê de bin. Wan jî dikarê bi rengê weke Azra yek, azra du, cihutîyê, hinek beşên ku wê li beş/pirtûka ester wê lê werina zêdekirin, bêhîten solomon, bèn sîra, baruc, nameya yeremya, duaya azarya, helbeste sê mirovan, bêl, ejdêr, duaya menasseh û hwd, **bin**. Di wê temenê de wê ev wê li ser temenê ku wê pirtûkên ku ew li ser kesên ku ew dihên zanîn ku ew ji aliyê wan ve weke ne hatina nivîsandin û hwd ve wê, di renekê de wê weke ku wê were ser ziman. Di wê temenê de wê ev jî wê weke şêwayekê ku wê bi wê serî ku wan têtîgînên bi berhemî wê were xistin bê. Di dewama wê de wê, yên ku wê karibin ew werina hanîn ser ziman wê, pirtûka Enoh, pirtûka cûbileyana, weseyate duwanzdeh patriyarkan, mezmûrên Suleyman, rojiya Musa, rojiya Îşaya, sêyem Ezrâ û pirtûka çarem, sêyem, pirtûka Enoh a bi slavî, duaya Menasseh, Yûsuf û Asenath, jîyane adem û Hawa, apokalipsa brehim, weseyeta brehim, weseyeta Eyub, sibyla cihuyê û hwd wê hinek ji wan apokrifarên ku wê, werina hanîn li ser ziman bin.

Di dewama wê de wê, çendî ku wê di wê temenê de wê apokrifar wê weke hifdeh û hwd wê werina ser ziman jî lê wê, di wê temenê de wê yên

ku wê, karibin wê li wê werina zêdekirin wê bibin. Li kurdistanê wê bi zêdeyî wê waryantên têgihên dem û kanonikên demên azrayî û pirtûkên ester wê, bi zêdeyî wê, werina dîtin. Serboriya daniel û ester wê, di dema keyê medî key Ahaşveroş û bertek û serpêhatiya banû Vaştî wê di çerçoveyekê de wê werina ser ziman. Wekî din wê, bi serboriya keyê babili nebuqadnessar û şîrovekirna xewna wî ji aliyê Danial û serpêhatiya wî û hevalên wî û hwd re wê, werina ser **ziman**. Di dewama wê de wê dikarê bêjê ku wê di tawratê de wê di beşa daniel û ester de wê, ev wê, bi demê re wê, hinekî din jî wê werina ser **ziman**.

Wekî din wê di wê warê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke wan wê di derbarê wê de wê şîroveyên ku wê werina kirin û wê şîroveyên wan wê werina pêşxistin wê hebin û wê li ser wê temenê wê werina zanîn. Ber vê yekê wê, dema ku mirov wê, tenê weke ku min li deverekê li jor li ser navê çîrokên ji nava civakê ên kurd ku min hanî ser ziman ku mirov li navaroka wan dînerê wê têgihên bi wê rengê wê bi zêdeyî wê ji wan wê bînan li ser ziman wê di wan de wê hebin û wê werina ser ziman.

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê, pêvajoya dema medîya wê, mirov dibînê ku wê weke bi pêşketinên azrayî û dema wê re bê û ankû bi şewayên din re bê wê, dibînê ku wê di wê demê û temenê de wê, demek xwe ya zêr wê di wê temenê de wê bijî. Wê di wê çerçoveyê de wê, dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, li ser wê temenê wê, di wê demê wê pêşveçûnên mazin wê li dora babil û herêmên din ên herêmê wê û ankû deverê wê bibin.

Di dewama wê de wê, dikarê wê weke aliyekê din wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê li ser temenekê mistikî û ankû nepenî wê pêşxistinên ku wê bibin wê werina dîtin. Her çendî ku wê bi temenê wê yê pêşketinê re wê, têgînên weke yên kabbalah wê bê şîpartin li çavkaniyên dema mebadê duyem û wê di wê demê de wê, lê wê kevntir wê herê. Heta dema talmud û geonim wê karibê were birin û li ser wê temenê re wê karibê were hanîn li ser ziman.

Mînaq wê ekolên weke Sefer ha-bahir, Sefer ha-Hayyim û Sefer hanavon û hwd wê bi berhemî wê bibin û wê di wê warê de wê di derbarê çêkirin û fahmkirina têgîna kabbalahê de wê, temenekê baş ê fahmkirinê wê bidina çêkirin. Di wê temenê de wê, demek dirêj wê dibînê ku wê têgînên ku ew weke baş dihên zanîn û di wan de wê kûrbûn wê bibin wê bi nivîskî wê newina ser ziman. Lê wê çendî ku wê hê weke ne rijandî li

ser rûpelê jî bin wê di reng û awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê ku wê weke têgînek wêjeyî û ankû literatûrî a bidevkî ku wê, bê temen û mijare perwerdekirinên ku wê dem bi dem wê di dema mabade yekem û duyem de wê bibin jî bin. Piştî wê, di wê temenê de wê, dema ku wê, li ser wan re wê ew pêşxistin û fêrbûn wê bibê wê di encama wan fêrbûnan de wê weke ku mirov wê dibînê wê êdî wê, rijandinên li ser rûpel ku wê weke bi wan êkolên ku me li jor navên wan hilda û hwd re wê bibê.

Minaq wê di dewama wê de ku mirov dikarê di çerçoveya demên madabê ê yekem û duyem de jî wê werênê ser ziman wê, têgînên apokaliptikî wê di wê temenê de wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê li ser temenekê şîrovevî weke li ser mijarên weke mirinê, gîyanê, dawîya dûnyê, jîyanê û hwd re wê, di reng û awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê bi wê re wê, were ser ziman. Ku mirov dikarê wê çerçoveyê de wê, werênê ser ziman û wê weke apokrif dihê hasibandin azra çarem, duyem û sêyem baruch, duyem enoch û hwd wê hinek têgihên ku wê di çerçoveya literatura apokaliptikî de ku wê werina ser ziman bin.

Di aslê xwe de wê, di awayekê de wê ev şîrovevên ku wê werina kirin em dikarin bi hinek têgînên din ên talmudikî re di çerçoveyek têkiliyî ên weke di çerçoveya hinek şîrovevên felsefeyî û hwd de jî ku wê kaeribê were pênasêkirin fahmbikê û werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveya wê ya fahmkirinê wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku mirov dikarê wê werênê ser ziman wê bibê. Wê dema ku mirov li ser çerçoveya pergalek baweriya cihuyê li wê binerê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çerçoveyek zêde berfireh ku wê karibê di çerçoveya gotina pergalek baweriyê ku ew çerçoveya wê bi wê dihê destnîşandin wê hebê. Di awayekê de wê, di wê temenê de wê, bi demê re wê, çerçoveyek wê ya pergali wê di wê rengê de wê li ser azmûn, fêrbûn û derkkirinên bi têgînî û hwd re wê, di rengekê de wê bibê. Lê di rengekê de wê pergale baweriyê wê, tenê di awayekê de wê, werênê ser ziman wê karibê di awayekê de ew zêde newê fahmkirin. Wê gelek aliyên wê yên ku wê, di çerçoveya wê têgîn û gotina pergale wê ya baweriyê de wê were ser ziman wê hem servekirî wê hebin û hem jî wê sergirtî wê hebin. Wê demê ev herdû alî wê bi hevdu re wê çerçoveyê wê biafirênin. Di wê rengê de wê tenê wê aliyên vekirî ku mirov li wan binerê wê nikaribê wê bi tememî wê di reng û awayekê de wê werênê ser ziman. Wê demê wê bi aliyên wê yên sergirtî û hwd re jî wê di rengekê de wê, dikarê di reng û awayekê de wê, werênê ser ziman. Ev dîmenê bi

pergale bawerîya cihutiyê re wê di reng û awayekê de wê, bi reng û awayê pergale bawerîya êzdayî ku wê heta roja me di bin pêvajoyên zorê de wê xwe bide domandin de jî wê dikarê bo wê jî bi heman rengê wê werênê ser ziman. Ji aliyekê ve wê weke li derve girtî na û di xwe de dû di nava xwe de wê li xwe tenê wê vekirî bin wê di dîmene û awayekê de wê hebê. Ev rewş wê, li er vê rewşa herdû bawerîyan û ankû pergale van herdû bawerîyan jî wê bê sedema kêf fahmkirinê û ankû di awayekê ji ya rastîya wan cihê ku ew werina fahmkirin bê.

Wê dema ku mirov wê bahsa têngîna 'pergalê' û hwd wê bi wê re wê bikê wê hinek aliyên din ên bi sazûmanî ku wê werina fahmkirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê, karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, di nava çanda cihuyê a pergale baweriyê de wê aliyên wê yên ku mirov wê di wê temenê de wê li wê bihizirê wê hebin. Di aslê xwe de wê, çerçoveya gotina 'pergale' wê hinekî jî wê li ser têngînan re wê bi hev ve girêdanê, fahmkirina li gorî wê jîyankirinê, di wê temenê de ketina rengekê pozisyonê û hwd de wê dikarê wê di wê rengê de wê werênê ser ziman bê. Di wê warê de wê, literatura talmudikî wê di wê warê de wê çerçoveyekê wê bi sazûmanî wê, bide me. Ber vê yekê wê di dîmenê pêşî de wê li ser temen û rengekê felsefeyî de li wê hizirkirin wê bê kirin. Wê dema ku mirov bi têngîna nerîna felsefeyê li têngîna talmudikî binerê wê, di wê warê de wê, minaq lêkolînên weke yên Daniel H.Frank û Oliver Leaman a bi navê "**History of Jewish Philosophy**(1997)" mirov dikarê wê bibîrbikê û wê werênê ser ziman. Wê di hundurê xabatê de li dora rûpelên 62'an de wê balkişandina li rewşên fahmkirina bi temen û rengekê felsefeyî yê literatura talmudikî wê bê kirin.

Di nava têngîna talmudê de wê, dema ku wê şîrove bikê wê, bi temenekê felsefeyî wê bi gotina 'The Talmud as a source for philosophical reflection(r.62)' re wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, çerçoveya têngîna felsefeyî ku wê di wê rengê de wê, weke ku wê weke kevneşopîyekê wê di roja me de wê were fahmkirin ê bi awayê ku ew dihê hildan li dest wê, di demên kevnera ên mesopotamikî de wê di awayekê cihê de wê, were dîtin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê rengê de wê, felsefe wê weke temenekê ku wê li ser temenê nepeniyê û di wê de wê bi azmûnkirin û kûrbûnê û bi wê re wê gihîştina encamê û hwd re wê, di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin. Têngîna xwûdê ku wê weke çavkaniya wê were lê hizirkirin wê di wê rengê de wê bi wê were ser ziman.

Di awayê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin de wê di dewama wê de wê çawa wê ji nava wê çi 'peyam' û ankû 'têgîn' wê di wê de wê hebê wê bi hewldana gihiştina fahmkirina wê re wê, di wê temenê de wê di rengê gnostikî de wê mirov dibînê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev şewayê hizirkirinê ê ku em li ser temenê nepeniyê û ankû em bi têgîna nepenîparêzîya kabbalahê' wê bi temen û gotin bikin û wê werênina ser ziman wê di dewama wê de wê bi wê re wê, weke aliyekê ku wê di nava çerçoveyên bi sazûmanî ên hizirkirinê ên herêmê de ku wê were dîtî û wê hebê jî wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê din de wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare bi wê hizirkirinê û têkiliya wê ya bi fahmkirinê re wê, li ser wê temenê wê bi şîroveyên xwezayî û hwd re ku wê di awayekê de wê, were bi temenkirin wê, di temenekê zêhnî û gnostikî û hwd de wê bi wê re wê bi berdewamî wê were lê hizirkirin.

Wê dema ku wê pêvajoyên felsefeyê ên girêkê wê werina şîrovekirin wê di wê temenê de wê têkili û bandûr li hevbûna a di nava cihutiye û ya wê de wê ji wê aliyê ve wê were lê hizirkirin. Çendî ku wê di wê temenê de wê têgîna zêhnî a baweriyî û navaroka têgînên wê werina li wan hizirkirin wê di dewama wê de wê weke aliyekê wan ê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê, were lê hizirkirin.

Demên piştî platon wê, ji dema platon û pê de wê, heta dema philon û hwd wê, di rengê de wê li ser wê temenê wê weke demên fahmkirin û gihiştina wê zanîna wê bin. Piştî wê re wê, dema ku mirov wê platonvanên nû wê şîrovebikê wê di aslê xwe de wê bi wan azmûnan wê êdî wê li ser wê temenê wê bi têgînek felsefeyî wê çawa wê pêşkeve û wê, di wê rengê de wê mijare fahmkirin û fenomenên hizirkirinê ên di nava têgînên baweriyê û hwd de wê werina ser ziman wê bi wê re wê li wan wê were lê hizirkirin. Ji wê aliyê ve wê weke ku wê bi mitrayî û zerdeştîyê re wê were dîtî wê bandûra cihutiye jî wê li wê demê wê bi demê re wê bi tefsirkirin û ragihandina bineterên wê ji xwandinên felsefeyê û hwd re wê bibê. Di warê xwandinên di rengê felsefeyê de wê, çawa wê di rengê de wê karibê bi têgînî wê werelê gihiştin? Minaq wê weke ku wê `isaya 2:3' de wê, di warê zanîne û têgîna wahiyê di xwezayê de ku wê çawa wê di zikhev de wê hebê wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Di wê rengê de wê, dema ku em li ser temenekê epistemolojikî bixwezin têgîna zanîne ji wê fahmbikin wê weke ku wê di nava têgînên

baweriyên din ên kurdistanî weke bi di êzdayiyê û hwd de jî wê were ser ziman wê, weke 'zanîn bi awayekê wahiyî hatiya ji mirov re' ku wê were ser ziman wê di rengekê weke wê de wê, were ser ziman. Gotinên weke 'zanîn ji xwûdê ya' wê li ser wê temenê wê bi zêdeyî wê di rengekê de wê werina hanîn li ser ziman. Di nava civake kurd de wê, dema ku wê, zanînê di wê warê de wê were kirin wê di awayekê de wê bi minaqek wê weke bi serborîya lut re ku wê wer ser ziman re wê bê hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê were gotin ku wê, bi kibir û xirabûnê ku ew ji rê derketin wê werina cezakirin ji aliyê xwûdê ve. Piştî bo ku ew nekevina rêya şaş de wê, zanîn wê, pêşkeve ku mirov bi wê re ya rast ji ya ne rast cihê bikê' re wê were hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bi heman rengê wê bo dema piştî têtîna 'tûfanê' a ku wê bi nûh re wê were ser ziman re jî wê di rengekê de wê, were hanîn li ser ziman.

Di aslê xwe de wê bi morfolojikî wê dema ku mirov li rengê wan gotinan dinerê wê tiştêkê din wê, were ser ziman. Ew jî wê ew bê ku wê di dewama wê de wê, çawa wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê, di dewama wê de wê xwe bide dîyarkirin wê hebin. Minaq wê bi têtîna pêşketina zanînê ku wê 'cihê gelek tiştên ku wê heta wê demê wê bi nebiyan wê were kirin' weke rênîşandinê wê bigirê re wê, di wê rengê de wê cihê bigirê û wê mirov bi wê re wê ya şaş ji ya neşaş wê cihê bikê. Wê, di wê temenê de wê zanîn wê, di wê rengê de wê, di nava jîyanê de bicihbûn û pêşketina wê, di rengekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Zanîn wê, di rengekê de wê, di wê de wê, têtînek gnostikî wê hertimî wê bi rewşên (in: wisdom) û hwd wê, li wê were lêgerin û wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di mijare zanînê de wê, erka wê, awayê wê, çerçoveya wê çî bê wê, were dîtin ku wê bi hinek awayna wê li wê were lê hizirkirin û wê, aqil wê bi wê re wê were meşandin. Di aslê xwe de wê, zanîna ku ew dihê tefkirkirin ku wê di wê de wê mirov wê mazin bibê û wê, bigihijê hişmendiya hertiştê wê weke zanînekê ku wê di armanca lêgerînê bi zanînê û hwd re ku wê di awayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Li gorî ku mirov ji nava gotinên avêsta fahmdikê wê têtîna zanînê a epistemikî wê di rengekê de wê li ser temenekê wahiyê/xwezayî ku wê di zikhev de wê ava bê wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev kevneşopîya epistemikî wê piştî wê, di nava têtîhên cihûtiyê ên wê yên baweriyî de jî wê bicih bê. Lê di wê temenê de wê, hinek salixkirinên cihê ku wê bale

me bikişênina li ser xwe mirov ji wê çerçoveya gotinên ku wê ji nava civatên kurdan wê werina ser ziman wê hebin. Minaq wê, di wê rengê de wê, gotinên weke “piştî ku wê dema nebiyan wê dawî li lê were û wê, mirov wê bitenê bi serê xwe wê bimênê êdf wê, bi aqil bibê ku ew rêya xwe ya rast bibînê û ne keve nava şaşîyan’ de. Li ser wê temenê ev gotin wê hinekî wê, di renekê de wê, ji temenekê epistemikî ê wahiyî zêdetirî wê têtînek ku wê bi morfolojikî wê di xwe de wê, bi temenekê xwezayî beremberê têtîna wahiyê wê weke ku wê bide dîyarkirin. Minaq wê, li ser wê temenê wê, dema ku wê bi erka aqil û zanînê re wê, were ser ziman ku wê weke cihê rewşek, tiştê hebûnekê, renekê fahmkirinê û ankû di wê temenê de pêşengiyekê wê bigirê û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê xwe di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin bê. Ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê piştî mitrayî wê weke bi zerdeştîyê û cihutîyê re têtîna ‘bi pirtûkbûnê’ wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê têtînê li ser temenekê wahiyî zêdetirî wê li ser temenekê xwezayî, zanîn û têzanîniya wê û her wusa di dewama wê de wê, bi aqil fahmkirinê û rêgezên bi aqil ku wê di wê de wê werina nivîsîn û wê bi wê re wê were fahmkirin re wê dikarê wê hilde li dest. Di wê temenê de wê têtîna bi pirtûkbûnê wê, di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê hinekî din bi têtînek epistemikî û morfolojikî di wê de bihizirê û kûrbibê wê, bi wê rengê wê hinek têtîhên ku mirov ji wê fahmbikê û têtîgihê wê werina dîtin.

Ev wê, di mijare pêvajoyên zanînê û hwd de jî wê, di renekê de wê, bi xwe re wê, di wê temenê de wê renekê fahmkirinê wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê wê di her warên hizirkirinê û çerçoveyên bi wê re ên kûrbûnê re pêşxistina kanonikan û hwd wê, di wê rengê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, dikarê wê bi wê re wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di navaroka pirtûkên pîroz de wê, dema ku mirov li têtîhên wan dinerê wê di awayekê de wê ji kirin û kiryarên jîyanî ku ew weke hatina jînkirin wê nedûr wê di renekê de wê werina ser ziman. Minaq serboriya daniel û ester di wê temenê de bi têtînên din ên weke wan re dikarê weke minaq bide. Di nava êzdayî û ankû piştî zerdeştîyê de wê, têtînên weke bi şîroveyên xewnan, watelêkirinên bi dîtina tiştan û hwd re wê di temenekê epistemikî de wê li pêş bin. Di dewama wê de wê, dikarê wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, ew wê xwe di nava wê kevneşopîyê de wê, werênê ser ziman.

Li ser temenekê wê dema ku mirov wê dikê ku wê temenekê felsefeyî wê bi wê re wê fahmbikê wê binetera esterê û ankû beşa tawratê a esterê wê di wê warê de wê têtînek bi temenî a rasyonali wê bi xwe re wê bide me. Di navaroka bineterê de wê, rewşa 'mordekay', 'key', 'vaştî', 'haman' û hwd wê, di wê temenê de wê, dikarê wê li ser temenekê sedem û encamî wê di nava herikina jîyanî de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wekî din wê mijarên weke yên baxtê û hwd em dibînin ku wê di bineterên Azra 1, 2, 3,4 û hwd de wê, were ser ziman. Wê mijarên weke yên bi têtîna 'bihûştê' de lêgerîna li wateyê bi fahmkirinê (azra7:23) wê were dîtî ku wê çawa wê were hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê mijare fahmkirinê û bi wê re wê, lêgerîna bi kûrbûna bi aqil wê weke ku wê li ser hewldana fahmkirina musa(tesniya 21:13) re wê were dayin nîşandin. Di dewama wê de wê dikarê bi gotinê li ser kevneşopîya rabbiyan re ku wê werênina ser ziman re wê li wê bihizirin û wê werênina ser ziman. Wê di wê warê de wê, çendî ku wê li ser temenekê wahiyyî wê, weke wê were lê hizirkirin jî lê bi encamên wê re wwê, têtînen ku ew bi şîroveyyî dihên ser ziman wê di nava jîyanê de wê, hin bi hin wê li ser temenekê rasyonali wê bi hewldana têtîliya nava sedem û encamê û hwd de wê li ser hinek şîroveyyên kirinê û fahmkirinê û hwd re wê, bê dîtî ku wê were hildan li dest.

Di awayê şîrovekirina gotin û têtînen navaroka tawratê de wê, çawa wê, ji ya weke ya mirov û ku wê ji destê mirov derketî bê wê cihê û wê weke bi serê xwe weke bêminaq wê were dîtî û ser ziman wê di wê rengê de wê, têtînek û renekê nerînî ê teolojikî ku wê bi wê were lênerîn û fahmkirin wê bibê. Di wê warê de wê, têtînen rabaniyan ên dema babilê û piştî ku mirov li wan dinerê wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê were dîtî. Ji navaroka wê wê dema ku wê li wê were lê hizirkirin wê bi têtînek nepenîparêzî wê were dîtî ku wê were lê hizirkirin.

Lê di awayekê din de jî wê, dema ku wê, li ser wan têtînen wê re wê, li kirinên mirov hizirkirin û hewldanên fahmkirina wan wê weke aliyekê din wê bi wê re wê, bibê û wê xwe bide dîyarkirin. Kirinek wê di wê de wê çi armanc wê hebê û bi çi armancê wê were fahmkirin û ankû di wê temenê de wê li ser hebûna kirinê hizirkiriin wê weke aliyekê bi gotinkirinê ku wê xwe di nava jîyanê de wê bide dîyarkirin. Wê dema ku em di demên piştî ên felsefeyê dinerin wê weke bi felsefeyên ideayî ên weke platon û aristo re wê were dîtî ku wê çawa wê li ser kirinên mirov wê, were lê hizirkirin wê were dîtî.

Di çerçoveya têtînên pîroz ên nava pirtûkên pîroz ên weke tawratê û hwd de wê, bi teybetî wê têtîna 'fermanê' ku wê weke ji xwûdê û hwd wê were bicih hanîn û ankû li gorî xweşbînî û pêwîstîni û ankû pêwîstiya wê were jîyankirin wê di rengekê de wê, were ser ziman (genesis 19:8). Di wê temenê de wê, ev wê, di jîyanê de ku wê li biriqîna wê were lê nerîn wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, di wê temenê de wê, çawa wê li gorî wê were lê hizirkirin. Li ser wê temenê wê têtîna fermandê wê weke ku mirov wê dibînê wê di çerçoveya têtîna bi wê hizirkirinê de wê bi wê re wê bibê. Lê wê dema ku em li ser temenê jîyanî, çalaki û kirin û rengên fahmkirina wê û hwd de wê li wê bihizirin jî wê, di wê temenê de wê weke ya ku ew hafî xwestin ku ew were kirin û ankû ya ku ew li gorî wê rast a ku wê were kirin (tesniya 6:24, û vegotinên suleyman 4:2).

Li ser wê temenê wê, direngê de wê weke ku wê were ser ziman wê di awayekê de wê mijare li gorî fermandê û ankû gotina xwûdê jîyankirin ku wê di wê de wê çawa wê kiriin wê were dîtîn wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ê li ser têtîna sedemê re ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê (tesniya 17:17).

Di warê xwandina kirinê weke bi têtînek aqilî a demê re wê, di wê warê de wê, di nava ya têtînen têtînen wahiyî û yên ne wahiyî ku wê weke aqilê xwezayî, dîtbar û hwd wê were dîtîn de wê, li ser wê re wê di wê temen de wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, di nava felsefeyê de ku wê sedemê bi deverek din ve wê newê girêdan wê di wê temenê de wê were ser ziman. Lê di nava têtîne wahiyî de wê, ne bi têtînek lêpîrsîner wê, di wê çerçoveyê de wê were hildan li dest. 'Li gorî fermandê' ku wê were ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê, bi wê re wê, weke aliyekê wê yê ku wê bi wê were lê hizirkirin. Têtîna fermandê dikarê ji kirin û ankû çalakiyê re sedemek felsefî û ankû aqilane bide çêkirin? Di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, di awayekê morfolojiyî ê ji gotinê fahmkirin de wê, weke ku wê di wê rengê de wê, di awayekê de wê bi wê weke ku wê were lê hizirkirin.

Gotinên weke 'ber ku wê li gorî wê ew wê rast bê', 'min li gorî fermandê têtîha destûra pîroz kir', û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyên ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di têtîna morfolojiyî a rengê bi lêvkinê de wê, di wê temenê de wê ji wê gotinê û kirinê re wê, di wê temenê de wê têtînek sedemî wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, di nava jîyane de bi kirin û çalakiya dihê kirin de wê were danîşandin.

Di aslê xwe de wê, di nava aqilê weke yê xwezayî û yê nexwezayî wê weke ku wê xate zêde zirev ku wê di nava wan de wê hebê wê di rengekê ku mirov wê li wan dihizirê de wê were dîtin. Di wê temenê de wê, di nava wê de wê, ev rengê hizirkirinê wê dema ku wê, çawa wê, nêzîkatîya wê li hev wê were kirin, mêrekê bi jinekê re tenê dikarê bi zewicê, bê zawac çêkirinê nekarina têkili danînê û hwd wê, weke aliyên ku wê di wê temenê de wê dema ku em li ser temenekê şubjeyî de li wan bihizirê wê, di wê temenê de wê çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê weke ku wê bide çêkirin. Di vegotinên suleyman de wê, têgînek sedemî ku ew di wê temenê de wê li ser girêdana bi fermana xwûdê û ankû ji kirinê re ku wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê were ser ziman. (Yekem keyan 11:1).

Li vir wê dema ku em li ser wê temenê wê bi wê re wê li ser temenekê ontolojikî wê li wê bihizirin wê, têgîna 'bo têgîhiştina sedema fermanekê wê pêwîstîya navbeynekê wê nebê' ku wê li wê were lê hizirkirin. Li ser wê çerçoveya wê ya dogmayî ku wê bi sînorên ku wê ji aqilê mirov û fahmkirina re wê di nava wê û hebûnê, kirin û çalakiyê û hwd de wê were danîn wê, bibê. Di wê warê de wê, di derbarê bi fermanê wê weke esasgirtinê de wê li ser çi temenê wê were esasgirtin wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov dikarê wê hinekî li ser wê bisekinê bê. Ku wê, weke dibistanak felsefeyî a giring jî wê karibê were dîtin dibistana aqibanî wê, dema ku wê hizrên xwe wê li têgîhên tawratê wê li ser temenekê felsefeyî û bi fermanên wê re wê werênê ser ziman wê, bi têgîn û gotina 'weke têgîna ku ew li ser werina dîktakirin newê dîtin tenê weke referans bèn hildan li dest' re wê, li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Tabî wê dema ku mirov wê bi têgînen pirtûkên pîroz ên weke tawratê û hwd de wê, were dîtin ku wê ji ber ku wê zêde ne bi zimanê mirov re wê biaxifin wê, êdî hebûn û heyîn li şûna ku wê weke ku ew heya wê were dîtin wê, weke ku wê were tefkirkirin û ankû dîtin re wê were hanîn li ser ziman.

Di aslê xwe de wê, dema ku em hinekî li ser têgîna ontolojiyî a aqibanî ya tawratê li wê dinerin wê, di derbarê kirin û çalakiyên mirov de wê, weke ku wê platon û hwd wê li ser temenekê temenê duitiya aqilê pîretikî û teorikî û hwd re ku wê werênê ser ziman re wê, ku wê, bi aliyê şubjeyî li ser têgîna weke aqilê teorikî bi kirinê û ji sedeme taorikî re kirinê û ankû pîretikî û hwd wê, bi wê re wê, di rengekê de wê karibê were lê têgîhiştin. Li gorî têgîna felsefeyî a Aqibanîyan wê, di nava têgîna metafîzîkê a aristo ya tawratê de jî wê ti zêde cihêbûn wê nebê. Vajî qê levkirinek wê hebê.

Li gorî hemdemê aqibanî wê haham eleazar ben azarya wê, hert tişt wê li ser temenekê levkirinê de wê, bènê sr ziman. Di dewama wê de wê, bi têtînen wî re wwê, mirov dibînê ku ew wê, şîroveyna gnostikî ku wê bê kirin wê bi wan re wê bixwezê hizrên xwe werênê ser ziman. Li gorî rabbi aqiban wê dema ku ew di dema perwerdekirinê de wê, li ser têtîna xwandakarên xwe û xosletên kifşkirin, ji hev cihê kirin û hwd re wê, li ser temenekê entellektueli wê di wê rengê de wê, li wê bihizirê û wê bixwezê werênê ser ziman. Li ser temenekê teolojikî ê weke spekulasyonên entellektueli ku wê bi têtînek pêşdîtîniya dîrokî re wê, ji aliyekê ve jî wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveya têtîna talmudikî de wê, dema ku mirov li têtînen weke bi şîroveyan dihên kirin ku wê binerê wê di rengê de wê, bi şîroveyan cihê, ew ferman çî dibêjê, çawa dibêjê û ankû ew rengê ku ew wê dihênê ser ziman û hwd wê, di temenekê de wê, ji cewherê xwe ve wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê were û bibê temenê hizirkirinê. Li ser wê re wê were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê dema ku wê şîrove li wer gotinê re wê were kirin wê çawa wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê teybet wê xwe bide dîyarkirin. Minaq wê, dema ku em bahsa têtînekê bikin wê bi gotina 'tahmê' jî wê karibê were ser ziman. Di hinek têtînen ji nava tawaratê ên weke bi têtîna 'xabatê' û hwd re ku wê were ser ziman re wê, di rengê de wê werê ser ziman. Tahm wê, di kurdî de wê, wateya têtî û ankû têtîgirtinê bê. Di îbranî de jî wê weke ku wê, rewşek weke taqabûlî wê dikê wê weke "ta'am" û hwd re wê, were dîtin. Bi heman rengê wê, ta'am wê di kurdî de wê, çendî ku wê wateya tahmê wê bide me wê, ji aliyekê ve din ve jî wê wateya têtîna 'zadê amede ji xwarinê re bê, xwarina amede a ji xwarinê re bê' û hwd re jî wê, di kurdî de wê, karibê bê gihandin li hin wateyna (xabat 34:3).

Di wê temenê de wê dema ku mirov li ser wê re wê li wê dihizirê wê, di dewama wê de wê, aliyên wê yên ku wê, bi wê re wê werina ser ziman wê bibin. Minaq wê dema ku em bahsa xwarinekê bikin wê bi wê re wê gelek aliyên ku wê bi morfolojikî, kirdeyî, wateyî, hiş û hwd wê, di wê de ku wê karibê ji wê werina girtin û derhanîn û hwd wê, di wê temenê de wê bi wê re wê bibin. Ew zad û ankû şîniyên ku ew xwarin ji wan dibê, reng û awayê çêkirina wê, amedekirina wê û hwd wê, pêvajoyên wê yên bûyinê wê di wê de wê, weke aliyên kirdeyî di wê de wê hebin ku mirov karibê fahmbikê bin.

Ev alî wê, weke aliyekê ku wê bi hişmendî wê taqabûlî, têgîn û hizirkirina gnostikî jî wê bi xwe re wê bikê. Wê dema ku em di nava têgîna cihutiyê û ankû tawaratê de bahsa têgîna mistikî û ankû nepeniyê bikin wê di cih de wê têgîna kabbalah wê ji aliyekê ve wê, di cih de wê were berbîra me. Lê em wê dibînin ku wê di dîmenekê de wê, şîrove wê, li ser kirin û çalakiyên jîyanî wê werina kirin. Di derbarê sedeman û hwd de wê, pêşxistinên şîroveyan û hwd mirov dikarê di wê rengê û awayekê de wê weke aliyekê ji wê aliyê giring bikirpênê û wê werlî ser ziman bê.

Li vir wê dema ku em li ser têgîna şîroveyê re wê werênina ser ziman wê weke têgînek pîroz ku wê tawarat û hwd wê, çawa wê ji aliyê mirovan ve wê were şîrovekirin, fahmkirin û derkkirin û hwd wê weke aliyekê ku wê, di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya kirpendina destûra şîrovekirinê a mirov('in: the later emphasis on human law,,r.60,, "History of Jewish Philosophy{1997}" by Daniel H.Frank and Oliver Leaman)' de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di warê şîrovekirina têgîna aqilî û ankû bi têgînek aqilî wê hewldana fahmkirinê ku wê wê fahmbikê wê, di wê temenê de wê, dema ku mirov wê hinekî kûr dibê wê de wê, bi zêdeyî wê dîmenekê berfirah wê bide me. Haham wê, weke çerçoveyek têgînî jî wê, li ser temenê şîrovekirinê û bi hewldana fahmkirina têgînên rêgezî û hwd wê çî bin re wê li ser wê bisekin.

Di wê warê de wê hewldana wê fahmkirina wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê fahmbikê bê.

Di aslê xwe de wê, rengê de wê li ser temenekê gnostikî wê dema ku mirov wê şîrove dikê wê bi wê re wê mirov karibê xwe bi awayekê empatidanînê re wê bigihênê gelek têgînên ku wê karibê di wê temenê de wan werênê ser ziman. Lê li vir wê, mijare gihiştina aqilê rasyonel wê di rengekê de wê, dîmenekê wê hin bi hin wê bide me. Pêvajoya pêşketina têgîna tawratê û bi demê re lê zêdekirinên wê re wê, di awayekê de wê, di çerçoveyek li ser aqilê rasyonelî ê kûrbûnê û ankû wê bi wê re wê karibê mirov wê bigihênê li temenekê fahmkirinê ê berfirehtir ku mirov karibê bi hinek aliyên re wan fahmbikê.

Têgîna binetera purimê de wê, di awayekê de wê ya ku mirov wê, dibênê wê li ser têgînên cejnên pîroz û hwd re wê, temenekê jî wê ji aliyekê wê karibê bi çerçoveyên wê yên din ên ku wê bi wê re wê wê were ser ziman. Binetera ester wê weke bineterek pîrozki ku wê di rengekê de wê dema ku mirov wê di destpêkê de wê dixwênê wê,

dîmenekê layiq wê bi xwe re wê bide mirov. Li ser wê temenê wê, dikarê bibêjê ku wê zêde gotina xwûdê jî wê di rengekê de wê derbas nebê. Wê weke vegotinek ku wê di wê temenê de wê, di wê de wê derbasbikê û wê, bi wê re wê, li ser wê temenê ku ew bi wê dibê re ku wê were ser ziman bê.

Di deewama wê de wê ev wê dîmenekê wê bi xwe re wê li ser temenekê fahmkirinê ê ku mirov wê bi aqilekê rasyonel ê jîyanî re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê biqasî ku wê wê li zimanê ibranî wê di demên kevnera de wê, werger bibin wê di demên serdama navîn de jî wê bibê. Minaq nivîsên ibnî rûşt û hwd dikarê di wê temenê de wê, di rengekê de weke minaq bide nîşandin. Ev wê nîşanaka çi bê? Ev wê, di awayekê de wê di awayekê beremberê hevdû bi bandûrbûna ji hev û hwd re ku wê çawa wê xate pêşketinê li ser temenekê bi aqilê felsefeyî û hwd re wê bibê wê hinekî jî wê karibê weke nîşanaka wê bê. Di wê demê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê, ne tenê bi cihutiyê re wê bi baweriyên din ên ku wê pêşkevin re wê, di rengekê de wê weke ku mirov wê, dibînê wê li ser wê temenê wê, di awayekê de wê ji hev li hev wergerandin û hanîna ser ziman wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê, ne tenê wê bi wê êdî wê hevnasînê wê bi wê re wê çêbikin wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ku wê çawa wê, bi wê re wê pêşveçûnên xwe wê ji aliyekê ve wê bi wê re wê bijîn bin. Cihu wê weke êzdayên kurd wê, di wê demê de wê hin bi hin wê di nava sînorên beşên xwe yê civakî ên cihê de wê hin bi hin wê hinek sînorên xwe di xwe de girtinê wê bişikişenin. Wê di wê temenê de wê, biqasî fêrbûna di derbarê wan de wê bi wê re wê, êdî wê bibê wê di dewama wê de wê, ew jî wê bi wê re wê, werin û fêr bibin. Ev wê weke pêvajoyek pêşketinê ku em dikarin di çerçoveya encamên felsefeyî û hwd ên bi hizirkirinê ku wê çawa wê bi wê re wê, di nava jîyanê de wê bibê wê karibê wê werênê li ser ziman bê.

LI vir em tiştêkê din jî wê di çerçoveya gotina pêşketinê de wê dikarin wê wê bi wê re wê werênina ser ziman. Ew jî wê ew bê ku wê, kî wê li kê wê bandûrê wê bikê wê ji wê zêdetirî wê, di wê temenê de wê ev wê bi awayekê dûalî wê, di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Hinekî jî wê xosletê pêşketinê ê bi demê re ku wê bibê ev wê bi wê re wê ji aliyekê ve wê bide nîşandin.

Cihuyîya serdema navîn wê çendî ku wê di bin bandûr û perdeya xiristiyan û islamê de wê weke dilgirtî jî wê were dîtin jî lê wê ji aliyekê ve wê, weke ku wê, ji temen ve wê, hinek kifşkirinên wê bi nixên wê

yên ku ew hatina parvekirin re jî wê bi bandûra wê ya di nava wan de re wê, xwe ji aliyekê ve wê bi wan re wê bide dîyarkirin. Ber vê yekê wê dema ku mirov wê pêşketina wê di wê demê de wê bide nîşandin wê mirov nikaribê wê bibêjê ku wê pêşketina wê nebê bê, wê hebê bê.

Lê di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê, li dîmenê pêşveçûnê bi cihuyî re dibînê wê di wê demê de jî wê, bi zêdeyî wê, di awayekê de wê, bi felsefeyê re wê xwe bide dîyarkirin. Ji Philon û heta spinoza wê, di rengekê de wê, gelek zane û filosofên cihuyî wê derkevin û wê, di wê temenê de wê, hizrên xwe wê werênina ser ziman. Li ser temenekê xweşbînî, rewîstî, dîrûsttati û hwd re wê bi nêzkatîya xwe y baş û rast re wê, nêzî bêbê. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov wê, werênê ser ziman wê, di aslê xwe de wê, cihuyî wê pêvajoyên wê yên pêşketinê ên berî serdema navîn wê, dubare ku mirov hinekî li wan bikirpênê û werênê ser ziman wê, dikarê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê, bi zêdeyî wê pêvajoyên wê yên pêşveçûnê wê di wê, bi rengekê felsefeyê wê xwe bidina dîyarkirin. Di demên berî wê ên di demên kevnera de wê, li ser temenekê felsefeyî a gnostikî wê xwe bide dîyarkirin. Kifşkirinê bi têgînî û hwd ku wê di nava nepenîya wê ya kabbalistikî de wê were kirin jî wê hinekî wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê karibê were kirpendin. Bawermendên wê yên li pêş ku wê nava wan wê were ser ziman li pêşîya navê wan gotina rabba bicihkirina wê, di rengekê de wê di wê de wê wateyek gnostikî a li ser wê temenê têgînî ku mirov dikarê wê ji wê derxê jî wê di wê de wê bibê û wê hebê.

Di wê demê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, cihuyî wê pêvajoyek pêşketinê a perwerdeyî wê di xwe de wê hem bi mesihiyê re û hem jî wê, bi islamê re wê, di wê demê de wê bijî. Yê weke Pînes ku wê weke wê rewşa perwerdebûna bi hevdû re wê, li ser wê temenê wê xwediyê têgînek fêrbûyî bê wê, hizrên ku wê fêrbibê wê di nava civake xwe ya cihuyî de jî wê, di rengekê de wê werênê ser ziman.

Lê islam jî û xiristiyani jî wê, çendî ku wê weke têgîne baweriyî a semewî a weke wan û ankû heta wê temenê wan jî wê ji gelek aliyên fahmkirinê ve wê biafirênê jî lê wê di aslê xwe de wê, di awayekê xweşbînî wekhevi de wê, nêzî wê nebin. Di wê temenê de wê, di rewşên weke yên statûya cihuyî a demê de ku mirov bi wê re wê li wê bihizirê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê dîmenek wê xwe bi wê rengê bide dîyarkirin. Lê wê mirov dibînê ku wê ji temen ve wê dîsa wê di rengekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Xiristiyani wê, di wê temenê de wê, felsefeyên demên kevnera ên girêkê wê waryantên wan ên weke bi

platinus û hwd re ku wê pêşkeve wê, hin bi hin wê li rex wan wê felsefeyên weke yên platon, aristo û hwd wê bicih bikê û wê bikê temenekê fêrbûnê. Dema ku em bahsa têkiliya cihutiye û platonvaniya nû re wê li wê bihizirê wê, filosofên weke Isaac ben solomon israeli wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê li gorî hinek zane û kesên ku wî filosoffî û zaneyên wî bi têkiliya platonvaniya nû re şîrove dikin wê weke hevnasîna pêşî û ankû têkiliya pêşî a platonvaniya nû û cihutiye jî wê şîrovebikin. Bi berhemên xwe yên weke 'al-ustuqusat' û 'kitab al-hudud' re wê, di wê demê de wê, navê wî derkeve. Wê têtîna felsefeyê a 'elementî' wê, di rengekê de wê li ser wê temenê re wê di nava hizrên xwe de wê bikê mijar û wê bi têtîna elementê wê li wê bidest hizirkirinê wê bikê û wê felsefeya xwe wê werênê ser **ziman**. Ev wê, di rengekê de wê, temenekê felsefeyî û ankû wê weke bi felsefeyê pêşketina wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê, biafirandin.

Li ser wê temenê wê, dema ku em dinerin wê, cihuyî wê, gelek filosofên wê yên ku wê di wê demê de wê derkevin wê li ser wê temenê wê, di awayekê levkiriniya bi têtîna de wê, temenekê hizirkirinê wê bidina afirandin. Lê di her demê de jî wê, di wê temenê de wê, têtîna serweriyê wê, hin bi hin wê di nava herdû baweriyên ku ew hin bi hin serwerî demê dibin de wê, derkeve li pêşîya têtînen olî û bawerî jî.

Tabî dema ku em bahsa felsefeya demê a ku wê di wê temenê de wê pêşkeve wê bikê wê, di wê temenê de wê, gelek tiştên ku wê li ser esasê rengê fahmkirinê û nerina bi li hevdu û hwd re wê karibin werina gotin. Di wê çerçoveyê de wê, di dîmenekê de wê piştî demên kevnera ku wê demek dirêj wê, cihuyî wê di nava xwe de wê, têtîna 'hatina mesih' wê nîqaş bikê ku wê piştî wê, hin bi hin ew nîqaş wê, di mejiyan de wê êdî wê kêwê werina nîqaşkirin jî lê wê di rengekê de wê, weke ku wê di nava 'testament'ên wan de wê bi têtîna mesih û xilaskirina wan û ankû çêkirina yekitiya wan de ku wê ew bendî wê bibê wê bi têtînekê û morfolojiya wê û ankû derûnîya wê re wê, li ser gotina 'mesihiyê' a îsa re wê hin bi hin wê weke bikevina li bendewarîya wê bi wê têtîna 'xilasîyê' re. Lê di aslê xwe de wê, pêvajoyek zêde bi tûndûtûj wê ji wê nûqtayê jî wê weke ku wê li bendî wan bê. Her wusa wê dem bi dem wê, di wê demê de wê, dijberî û nexwestiniya ku wê li dijî wan wê pêşkeve wê, di rengekê de wê, dem bi dem wê bê temenê komkujiyên ku wê werina li serê wan. Di wê çerçoveyê de wê, weke êzdayîyan li kurdistanê wê tenê wê rêya li pêşîya wan were hiştin ji herdû aliyên ve. Yan wê bina

misilman û yan jî xiristiyan û yan jî wê mafê jîyanê wê weke ku ew dixwezin wê ji wan re wê nebê.

Li vir wê têgînek din ku wê pêşîya komkujiyan wê were girtin wê di wê demê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê, di nava wan de wê, ji aliyê hinek filosofan re wê, werê hanîn li ser ziman. Di nava islamê de wê têgîna 'ahli kitap' ku wê di wê temenê de wê weke nîşanaka 'destlênedanê' a li wan jî wê were dîtin û wê cihuyî wê weke baweriyek ahli kitap jî bê wê dem bi dem wê ev rêgez û destûra pêbawerkirin wê karibê were jibîrkirin.

Li ser wê temenê wê, pêvajoyên wan ên dijberîyê ber vê yekê wê bi demê re wê, zêde ku wê ji ber wê rêgezê wê zêde nikaribin li ser têgîna olî re wê, dijberî bi gotinê were hanîn li ser ziman jî êdî argûmanên bîrdozî û ankû ramyarî û hwd wê piştre wê li ser temenekê wê, di rengekê wê, bên afirandin li ser temenê wan re wê êdî wê li wan were hêrîşkirin.

Di wê temenê de wê, dema ku mirov wê, li temen û çerçoveya argûmanên ku wê bi wan wê were lê hêrîşkirin wê li ser wê temenê wê, argûmanên bîrdozîyî û ramyarî wê yên din wê li şûn xwe wê bidina hiştin. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê, filosofên cihuyê ku wê hizrên xwe wê werina ser ziman wê bi temenekê felsefeyî wê werênina ser ziman. Yitshak ben Şlomo ha-Yisraeli wê yek ji wan filosofên demê bê ku wê di wê temenê de wê, li ser têgînên felsefeya platonvaniya nû re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Di warê tendurust, mantiq, metafîzîk, hin mijarên din felsefeyê de wê, xabatên wî bibin. Di awayekê de wê, bixwezê ku ew şêwayekê din ê ku wê weke ku em li ser temenê gnostikên maniyî re dibînin wê bi wî re wê bibê. Li ser wê temenê wê, têgîna metafîzîka aristo wê di awayekê de wê weke li dijî wê jî bê wê, dîmenekê wê bi xwe re wê bide nîşandin. Di nava felsefeya wî de wê, gotina *nous* wê, derkeve li pêş û ev gotin li ser temenekê hizrî û rêgezî ku wê di wê temenê de wê bi felsefeya demên kevnera re wê were fahmkirin bê. Di wê temenê de wê weke ku em bi suhrewerdî û ibni sîna re dibînê ku wê çawa wê, aqil wê li şê beşan wê beş bikê wê werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê bi hizrên wî re jî wê di rengekê de wê dibînê ku wê bibê.

Wê şagirtê wî Dunas ben Temim ku wê bi pirtûka 'sefer Yetsirah' wê were nasîn û ankû wê wateya navê pirtûkê wê weke 'pirtûka afrînê' û an

jî 'pirtûka di derbarê afirandinê' de ku wê werênê ser ziman. Têgîna cihuyê a afirandinê jî wê di rengekê de wê, di wê de wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê di wê demê de û ankû li dora wê demê wê, filosofên weke Awraham ben Azra, Sa'diya Gaon, Bahya ben Yosef ben Pakuda, Hasday ben Şaprut, Samuel ben Yosef ibn Nagrila û hwd bin wê li ser temenekê qarayî a weke mezhebê cihuyê wê hizrên xwe wê bînîn ser ziman. Di wê temenê de wê, filosofên wan wê di nava hizrên wan de wê, felsefe û xwûdê wê di dîmenekê de wê çawa wê bi hev wê werina fahmkirin wê li ser wê bihizirin. Minaq musa ben meymun wê weke filosofekê giring ku wê li ser hebûna xwûdê a dervî hebûna fîzîkî û bûjenî ku wê li lê bihizirê û wê çawa wê gerdûnê wê biafirênê wê li ser wê bihizirê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, were dîtin ku wê cihûtî jî wê hin bi hin wê pêşkeve û wê tefsirkirinên wê bîn kirin. Minaq wê, Hasday ben Şaprut wê dema ku wê li kordoba wê, tendurustvan û endazyar wê bixabitê û ankû wê bi erk were kirin wê, aqadamîyekê avabikê û wê, li ser serê wê, Musa ben honeh wê bicih bikê û wê ew jî wê nûshayên talmudê û mişna wê tefsirkirinên wan li zimanê weke arabî û hwd wê bikê. Di wê temenê de wê şîroveyên ku wê ji wê navendê wê werina kirin wê di demek kin de wê di nava cihutiya li kordoba û ankû dordora ispanya û hwd wê, derkeve li pêş. Wekî din wê di nava cihane islame a wir û deverên din de jî wê were pênasîn. Weki din di xabatên ku wê di wê warê de wê bê kirin de wê, çawa wê talmud û midrasê wê bi têtîngên felsefeyî ên weke mantiqê, matematikê, sterzaniyê û ankû astronomiyê û hwd re wê, bikê ku ew têtîliya wan dênê wê li ser wê bisekinê. Di wê warê de wê, navenda perwerdeyê ku mirov wê, werênê ser ziman ku wê, li başûrê kurdistanê wê, navendên cihuyî ên weke 'yaşîva' ku wê heta baxdade demê wê xwediyê bandûrek bi zanîna ku wê pêşbixin jî bin wê, weke wê bibê xwediyê rengekê pêşketinê. Yaşîvayî wê li devera ku wê rabbaniyên babili ji xwe re wê weke navend wê bicih bikin û wê li ser wê cihê û kevneşopîyê wê bixwezin ku ew bijîn. Di wê temenê de wê, li wir bi wê rengê navendek aqadamîkî û zanyarî di demê de vekirin wê, ne tenê wê bi bandûra wê ya bi zanêna wê ya ku wê pêşdixe re wê bibê wê her wusa wê, weke aliyekê ku wê kevneşopîya pîroz a bi talmudê û rabbaniyên dema babilê û hwd re ku wê bide domandin re jî wê xwediyê têtînekê û wateyekê bê. Weki din wê di dewama wê de wê, mirov ku wê werênê ser ziman wê, zaneyên weke Samuel ben Yosef ibn Nagrila ku wê di wê

pêşxistina li kordoba wê derkevina li pêş û wê di mertebeyên bilind ên weke wezirtiyê de jî wê cih bigirin wê, di warê zanîn û tefsirkirinên ku ew li ser talmud, mişna û midrasê re wê bikê re wê, derkeve li pêş û ber vê yekê wê civate cihu a li kordoba wî bi unwana 'nagid' wê xelat bikê. Weki din wê di wê aqadamiya kordoba de wê, xabatên li ser pêşxistina ziman û pêşxistinên bi wê re jî wê bibin û zane û filosofên ku wê navê wan di wê warê de wê, derkeve li pêş di demên cihê û cihê de ên weke Yudah Halevi, Yosef ben Sehl û Yosef ben Sadik û hwd bin. Ev wê mijare felsefe û ziman, ziman û mantiq, mantiq û matematikî û hwd wê li ser temenekê talmudîkî, mişna û midrasî wê hildina li dest û wê li ser wê bisekin in. Xabatên ku ew wê bikin wê di wê temenê de wê, di demek kin de wê deng vedin. Wê ji wê zêdetirî jî wê bandûra wan li xabatên din ên ku wê di nava islamê û hwd de wê, bên kirin de jî wê bibê.

Ji vê rengê xabatê ku mirov dikarê bi berdewamî hê jî wê bi zêdeyî di wê temenê de wê lê zêdebikê û wê werênê ser ziman wê ew wê were fahmkirin ku wê li ev vebûn, û ji hev girtina li nava hev wê hin bi hin wê di wê temenê de wê bi wê re wê pêşkeve. Civate cihu jî wê xwe di xwe de girtinê wê bi wê re wê hin bi hin wê derbas bikê. Wê biqasî wê bi tefsirên li nava wê dihên kirin û yên ku wê ji nava wê werina kirin re wê di wê temenê de wê, hin bi hin wê li xwe were û wê pêşkeve.

Cihutiya demê wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dema ku mirov li wê dinerê wê bi zêdeyî wê bi encamên felsefeyê û hanîna li ser ziman a li ser wan û tefsirên bi pirtûka pîroz tawratê û hwd re wê bibê. Di wê temenê de wê, têngîna tawratê wê di wê de wê, bi zêdeyî wê, navaroka wê û şîroveyên li ser navaroka wê bi têngînên zanyarî ên demê bi felsefeyî û hwd re wê, bê temenê pêşveçûnên demê,

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê li rengê pêşketina demê wê binerê wê, di wê temenê de wê, têngîna 'ahli kitap' 'ya bawerîya bi yekxwûdayî' wê di wê temenê de ku wê bi zêdeyî wê temen û rengê fahmkirin û hizirkirinên demê wê biafirênê wê, çendî ku wê bi baweriyî wê ji hev cihê wê were lêhizirkirin jî lê wê di awayekê de wê, di ahengekê de wê, bi wê re wê were dîtin. Wê dema ku wê ji aliyê dêrê ve wê spinoza wê were afaroz kirin wê li ser têngînên wî yên bi felsefeyî ku ew dihênê ser ziman re bê. Wê sedema wê ya ku ew bi wê dihê afarozkirin ku em li wê nûqteyê wê hildina li dest wê, di xwe de wê bi kirdeyî û morfolojikî wê, têngînekê di wê warê de wê, di xwe de wê biparêzê û bihawênê. Wê di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê, di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê, di wê

temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Hizirkirinên weke yên ku wê li ser gotina xwûdê wê ku were kirin wê, bi hizrên musa ben meymun re bê û ankû bi hizrên spinoza û hwd re bê ku mirov li navaroka wan dinerê wê, di temenekê de wê, çawa wê, di wê de wê bi kûrbûnê re wê were dîtin. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê karibê were lê hizirkirin wê di serî de wê ev bê ku wê, di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê hizirkirin bê. Di aslê xwe de wê, hizrên maymun wê, di renekê de wê bi têngînek nepenîparêzî a gnostikî dikarê wê fahmbikî û bi aliyê têngîna gnostisismê a razbar re dikarê wê fahmbikê. Hizrên spinoza dikarê bi aliyê têngîna gnostisismê ê şenber ve wê li ser têngînek xwezayî û hwd re ku wê bi wê salixkirina wî re wê, dikarê di awayekê felsefeyî de wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Di derbarê nîqaşên hizrên demê de wê, dîmenek berfireh wê hin bi hin wê biafirê û wê were li berçav. Di wê temenê de ku mirov bixwezê werênê ser ziman wê ji gelek aliyan ve wê, hizrên ku wê karibin werina ser ziman wê bibin. Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, weke ibni rûşd, ibni sîna û hwd wê, filosofên demê ên weke musa ben maymun ku wê, karibê hizrên wî di awayekê de wê werênê ser ziman û werênê ser ziman. xabatên musa ben meymun wê, wergerandina wan li ibranî jî wê, bibê. Gelek zaneyên weke dawid kimhi ku wê weke şagirtên musa ben meymun jî wê werina dîtin wê li ser tawratê û hwd wê, nivîsandinên wan wê bibin. Weki din yahud ben tibbon ku wê zanînen felsefeyî re wê, alaquadar bibê wê, bi kûrê wî samuel ben tibbon, Saadya Gaon wê bi heman rengê wê felsefeyê wê pêşbixin. Weki din wê, di dewama wan de wê, zane û filosofên weke bahya ben Pakuda, Yahuda halewi wê, bi xabatên ku wê bikin re wê, berhemên musa ben meymun jî wê wergerandina wan li ibranî wê bikin. Weki din em dizanin ku wê di wê demê de wê, hin xabatên ibnî rûşd ên weke li wer fizîkê ku wê hebin wê werina wergerandin.

Piştî ku wê, hizrên musa ben meymun wê li ibranî wê werina wergerandin wê êdî wê, li ser wan wê tefkirkirin û wê, şîrove wê werina pêşxistin. Yek ji wan ku wê weke filosofekê ku wê weke şopdarê musa ben meymun jî wê were dîtin wê, Lewi ben Gershom ku wê, bi navê 'geronides' jî wê were bi navkirin û ser ziman wê, gelek nivîsên ku wê li ser wê temenê wê werênê ser ziman wê, bibin.

Lewi ben Gershom wê, di wê warê de wê, xabatên wî li ser tawratê wê bi zêdeyî wê bibin û wê dema ku wê werina ji hev cihêkirin wê weke li

ser matematikê, felsefe, dîroka cihutiyê û hwd re wê, binivîsênê û wê werênê ser ziman. Hinek ji wan xabatên wî wê weke bi navê “commentary on song of song”, “commentary on ecclesiastes”, “commentary on esther”, “commentary on job”, “commentary on pentateuch”, “commentary on daniel”, “commentaries on azra, nehemiah, and chronicles”, “commentary on isaiah”, “commentary on proverbs” û hwd bin. Wê dema ku em li vir ji ingilisî gotina “commentary” wê werênina ser ziman wê, di awayekê din de wê di çerçoveya şîroveyên li ser binterên pîroz de wê weke ku wê di kurdî de wê bi gotina ‘şerhê’ ku wê beremberê wê were nivîsandin wê, karibê di wê rengê de jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. **Lewi** ben Gershom wê dema ku mirov li mehiyeta hizrên wê binerê wê dibînê ku ew bi teybetî wê li ser tawratê û têgînên navaroka tawratê û şerha wan wê binivîsênê. Çendî ku wê di wê temenê de wê li ser gelek mijarên ku wê musa ben meymun jî wê binivîsênê lê wê têgînên weke yên musa ben meymun ên bi rengê wê aqilê astbilind ku wê weke xosleta rengê êqil ku wê bi pêxember karibin xwe bigihênina li wê werênina ser ziman jî wê zêde li ser wê nûqteyê wê hizrên xwe wê newênê ser ziman. Di wê temenê de wê, dema ku wê li nava hizrên musa ben meymun wê were nerîn wê di rêzekê de wê, filosof û nebîyan wê werênê ser ziman. Lê wê, nebîyan wê weke xwediyek astek ku ew ji ya filosofan bilindtir dibînê wê werênê ser ziman. Gotinên weke ‘nebî, hinek zanînen ku filosof negihijina wan bê ku ew aqilmeşandinekê bikin wê nebî karibin bigihina li wan’ wê, werênê ser ziman. Ji wê gotina wî dihê fahmkirin ku ew têgîna nebîtiyê wê, weke astek û pîvanek li ser ya filosofiyê re wê bibînê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, dema ku ew li ser aqilê wahiyî û yê ne wahiyî wê bihizirê wê, di wê temenê de wê, li ser temenê bi birhanê re gihiştina li wê ku wê çawan wê ‘kêm’ bimênê wê werênê ser ziman. Li gorî wî yê wahiyê wê, di wê warê de wê, zanîna wê bide me.

Li ser wê temenê wê, nîqaşên li ser gotina ‘xwûdê’ re ku wê werina kirin wê, di awayekê de wê, weke ku wê di nava têgîna ‘teistî’ de wê were ser ziman ku wê ‘xwûdê ew her tiştê dizanê.’ Ev têgîn wê di aslê xwe de wê weke têgînek ku wê ji aliyekê ve wê li ser wê were lê hizirkirin wê, dema ku xwûdê her tiştê zanibê wê, ne tenê têgîna azadiya mirovî wê ji holê rabê. Wê bi wê re wê, weke berpîrsiyarê her tiştê bê û wê, hemû afirandinên ku ew dijîn û hena wê, ji wê weke bi muaf bin û wê, di wê rengê de wê, hemû berpîrsiyarî wê yê wê wîna dizanê bê. Li gorî têgîna meymun her tiştê zanîna xwûdê wê newê wateya

‘gelektiyekê’. Weki din li gorî wî ya bi rengê ku mirov weke bi gotina zanîne re dihêne ser ziman bo mirov û ya bo xwûde mirov wê nikaribê di heman awa û rengê de werêne ser ziman. Li gorî wî, pirsgirêkên li ser zanîna xwûde re ku wê di serê mirovan de wê bibin wê weke ya mirovî û ankû di rengê wê de hanîna ser ziman re de wê bi temen bibin.

Li gorî meymun wê, têngîna teolojikî a negativ wê, di derbarê têngîna xwûde de wê, bi zêdeyî wê têngekê nikaribê bi têr bide me. Li ser wê temenê wê dihêne ser ziman ku ‘wê dema ku em bêjin ku xwûde ne xirab a wê, ev nebê birhan ji gotina ku em bêjin xwûde baş a re. Li ser wê temenê wê, bi gotina ‘merhemetê’ re wê, şewayekê mantiqî wê bi wê aqil wê bimeşênê. Wê bi wê re wê werêne ser ziman ku em bêjin ‘xwûde bi merhemet a’ û piştê bêjin ‘birehim bi merhemet a’ wê, di têngîne de wê, têngek weke intîbayî a ‘hevbeş’ wê were dîtin. Di dewama wê de wê werêne ser ziman ku wê ya ku wê bo xwûde wê were hanîn li ser ziman ku wê referanse wê xwûde bixwe bê wê, referansa wê ya duyem wê li bin wê hebûnên heyî wê biafirênin. Li ser wê temenê û rengê ku meymun dihizirê wê, dema ku mirov li wê bihizirê wê dikarê wê bi wê re wê werêne ser ziman ku wê, demê ku mirov xwûde taqlit bikê û ji jê re berg kirin wê were çî wateyê wê derkkirina wê ji me re ne bi derfet bê ku em bi wê bigihijina têngekê û fahmkirinekê bo wê.

Li vir wê, dema ku em di dewama wê de wê têngîna Lewi ben Gershom wê, dixwênin wê di wê de dibînin ku ew li ser rewşa zanîna xwûde û hwd wê, xwediyê nerînek cihê bê. Li gorî wî wê, ne bi derfet bê ku xwûde wê her tiştê wê zanibê. Ew wê bo wê jî wê du argûmana wê derxê li pêş. Yek wê têngîna mirovê azad û bi wîn bê. Ya din jî wê bûyina xwediyê sehan bê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, ev wê, weke nîşanaka wê wê werêne ser ziman.

Lewi ben Gershom wê, dema ku wê, weke zaneyek û filosofek dema xwe ku wê ji nava zanînen kordoba wê pêşkeve û wê derkeve li pêş û wê were li deverên din ên weke li dora firansa û herêmên din. Wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov wî dinerê wê, weke zaneyek ku ew bi aqilê rasyonel di wê temenê de wê dihizirê û wê, di temenekê de wê weke ku wê bi renekê weke bi têngîna wîna azad ku em bi spinoza re dibînin wê ne di nêzîkatîyek ku wê dûrî wê bê de wê, bihizirê bê.

Li vir wê dema ku mirov wê felsefeya Lewi ben Gershom wê hilde li dest wê, di temenê wê yê fahmkirinê de wê dibîne ku wê têngek wê derkeve li pêş. Ew jî wê, li ser temen û têngîna ‘ya ku ew dikarê were

zanîn ku ew bê zanîn' re wê wê bihizirê û wê li ser wê temenê wê, di temen û awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Li gorî wî 'hemû rewş ku ew ne hatibin kifşkirin, dîyarkirin û temenkirin' bin wê temenê fahmkirina mirovê azad a di pêşarojê de ku ew li wê dihizirê bê. Di wê rengê de wê, dema ku mirov li ser zanîna Lewi ben Gershom dihizirê wê dibînê ku wê epistemolojiya wî ya zanîne wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Wê xwediyê epistemolojiyek bi zanîn û rasyonel bê. Her çendî ku wê weke di dîmenê oldarekê ku wê hemû dema xwe wê bide li ser temenê fahmkirina tawratê jî lê wê di wê temenê de wê, di bin wê dîmenê wî de wê, dîmenekê cihê wê hebê bi wî jîyane wî ya rewşenî (in:wisdom) re.

Lewi ben Gershom wê berhemên xwe de wê mijare rewşa 'înayetê' bi têngîna xwûdê re wê, hilde li dest û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê, di wê temenê de wê, pirsên weke ku înayeta wî hebê, ber çî mirovên xirab hena û mirovên baş di nava xirabiyê de dijîn, Musa ben meymun jî wê di berhema xwe ya bi **navê** 'delalatu'l-hairin' de wê ew wê, di wê temenê de wê hinek mijaran wê li ser têngîna inayetê re wê hilde li dest. Li ser wê temenê wê dema ku wê hizrên xwe wê werênê ser ziman wê di rengê wê weke ku mirov bi hizrên platon û aristo re dibînê re wê, bê dîtin ku wê bihizirê. Minaq wê, têngîna weke 'pelek bi inayeta bi xwe re dikeve', 'xwarina pîrapindekê a meşekê weke cezayê xwûdê bê, lê ez bi wê bawer nekim ku ew bi wî dibê.' Li gorî wî inayet wê tabîî feyza xwûdayî bê.' Di gelek mijarên ku wê Lewi ben Gershom wê ne weke musa ben meymun wê bihizirê lê wê di têngîna înayetê de wê weke ku wê ne dîrî wê bihizirê wê dîmenekê wê bide mirov. Li gorî Lewi ben Gershom wê hemû mirovan wê ne hilde li nava xwe. Weke ku wê çawa wê hinek mirov ji rohniya rojê wê bigrin û hinek wê negrin. Bi wê yekê wê di şibihênê. Li ser wê temenê wê ew wê pirsê wê bikê ku wê her tişt wê di çerçoveya înayetê de wê bibê wê demê xirabi û nebaşîyên ku ew dibin wê çavkaniya wan wê çî bê wê bi wê rengê wê pîrsekê wê bikê. Di wê rewşê de wê, weke ku wê ne dîrî musa ben meymun wê bihizirê. Musa ben meymun wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê, xirabi ji sedema xwestek û hazên mirovî ku ew wê bi xwestina têrkirina wan re wê bibin re wê werênê ser ziman. Musa ben meymun wê xirabiyê wê, bi hebûna bûjenî û ya ku bi temenê rewşa bûjenî hena ve girêbide û wê werênê ser ziman.

Lewi ben Gershom wê, di berhemên xwe de wê mijarên gerdûnî û astronomîkî jî wê hilde li dest. Wê gelek mijarên astronomîkî û fizîkî ku

wê, di wê demê de wê di nava aqadamiyên cihuyan ên li kordoba de wê werina dîtin wê li ser wê temenê de wê, bi zêdeyî wê, li ser wan jî wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Lê ew dixwezê dîmenekê astronomikî ê tawratê wê werênê li berçav û ser ziman.

Li ser wê temenê wê bi têtînek hizirkî wê bi temenê wê re wê werênê ser ziman. Minaq bi gotinên weke 'xwûdê got bila rohani bibê û ew bû' re wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê mijara têtîna gerdûnê bi destpêka û ankû sermed a, hatiya afirandin û ankû ne hatiya afirandin wê li wê bihizirê. Li gorî musa ben meymun wê ne bi derfet bê ku mirov ji wê re birhanekê werênê ku gerdûn hatiya afirandin. Ber vê yekê pêwîsta bi bawerkirina bi aqilê wahiyê hebê. Lê ew li ser wê hê dihizirê ku wê di wê demê de her çendî ku bi felsefe ne hatibê bi temenkirin wê ew newê wateyê ku wê di demên pêş de wê, newê bi temenkirin. Di wê temenê û mijarê de wê Lewi ben Gershom û musa ben meymun wê ji hev cihê wê bihizirin. Vajî musa ben meymun wê, Lewi ben Gershom werênê ser ziman ku wê bi aqilê felsefeyî wê bi derfet bê ku ew were hanîn li ser ziman. Ankû ku ew were şîrovekirin ku ew çawa heya.

Bi wê yekê mirov bi hizrên Lewi ben Gershom re wê dibînê ku ew li wê dihizirê ku wê bi felsefeyê were piştrastkirin û ji wê re birhanek wê karibê were hanîn wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê, dema ku mirov li temenê bûyinê li gorî hizrên Lewi ben Gershom bihizirê wê dikarê bi wê re bibînê ku ew weke ku wê bi wê bihizirê ku wê 'çavkaniyek sermed' û ankû 'bûjenek sermed' wê hebê ku wê tişt û hebûn û heyîn wê ji wê rû bide.

Li vir ku em hizrên musa ben meymun û Lewi ben Gershom bi têtînek felsefeyî hildina li dest wê, di yên musa ben meymun de wê weke ku wê şêwayek wahiyî û bi wê gihiştina rastîyê wê hebê û wê were dîtin. Di wê temenê de wê, bi wê re wê karibê bê gihiştin têtîgihiştina gerdûnê û destpêka afirandinê û hwd. Lê di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, yên Lewi ben Gershom wê, di awayekê de wê bi zêdeyî wê, li ser temenekê tawratî re wê bi zêdeyî wê di dîmenekê ku wê weke li ser aqilzanîyek felsefeyî wê weke ku mirov dikarê fahmbikê wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, Lewi ben Gershom wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê bi aqil wê bi derfet bê ku mirov bigihijê birhanên di derbarê rastiyê, gerdûnê û hwd. Di wê temenê de wê dema ku wê hebûna xwûdê wê şîrovebikê wê weke berêlêbûyin, nebûna bi xosletên weke yên zatî û bi têtînek weke bi fenomenan re bi têtîli bûyîna bi awayekê şêwayî re wê, werênê ser

ziman. Ev wê, weke awayê ku ew li wê dihizirê bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê mijare fahmkiriinê ku em li ser Lewi ben Gershom re wê, hinekî li wê bihizirê wê di temenekê pîretikî û ankû kirinê de wê, karibê derfeta wê fahmkirinê wê bide ku mirov karibê xwe bigihênê temenekê fenomenolojikî ê fahmkirinê ê weke di renga têngîna Admund husserl re ku wê piştî wê bi gelek re wê werênê ser ziman.

Çerçoveya felsefeya Lewi ben Gershom wê li ser temenekê felsefeyî a li ser temenekê aqılmeşandin û rasyonalityekê ku ew dikê ku wê fahmbikê re wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Pêşî wê mirov dibînê ku ew aqilê wahiyî û yê ne wahiyî wê di awa û dîmenekê de wê weke ku mirov ji rengê nava şîroveyan wî fahmdikê wê ji hev cihê bikê. Wê di wê çerçoveyê de wê êdî wê li wê bihizirê ku wê çendî bi derfetê bê ku mirov wê karibê wê bi wê aqilê bigihijê fahmkirinê, rastiye û hwd.

Ev aliyên ku ew li ser wê dihizirê wê, di wê çerçoveyê de wê, di awayekê felsefeyî û di çerçoveya nîqaşkirinê bi felsefeyî ên bi hizirê re ku mirov weke aliyna ku mirov dikarê têbigihê û weke encamê bigihêjê li wan bin.

Di wê temenê de wê aliyekê din jî wê di wê temenê de wê, bi derfetê bê ku mirov bi hizirê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê, di wê temenê de wê têngîna 'tişt ji nebûnê dibê û ankû nabê' bê. Di wê temenê de wê, di çerçoveya hizrên Lewi ben Gershom wê, bi girani wê, têngînek felsefeyî wê di warê de wê, li ser temenekê hebûna fîzîkî û bûjenî û hwd re wê derkeve li pêş. Li ser wê têngîna û dîmenê re ku mirov hinekî empatiyê bi hizrên wî yên bi felsefeyî re dênin wê mirov wê bigihijê wê têngîna ku wê tiştên bûjenî wê ji yên bûjenî wê bibin bê bê. Vajî wê hizrên Musa ben meymun wê, di wê temenê de wê di dîmenekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Minaq wê, bi gotinên 'ku xwûdê gotibê tişt ji nebûnê dibê wê demê ya ku ew dibê ew a' re wê, di wê temenê de wê, li ser wê bihizirê. Wê li ser wê têngîna argûmanî re wê li felsefeya platon jî wê bihizirê û wê li ser wê re wê temenê redkirin û ankû herêkirinê wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, têngîna hebûnê wê di wê çerçoveyê de wê çawa wê bibê wê weke aliyekê wê yê ku wê weke ku em dibînin wê di nava filosof û felsefeyên serdema navîn de wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirê kirin bê.

Li ser wê temenê wê, dema ku wê Lewi ben Gershom wê tevî wan nîqaşan wê bibê wê li ser wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman û wê bêjê ku 'nîşeyên li ser aqil ên ku ew di tawratê de derbas dibin wê didina

nîşandin ku wê tişt ji tişteke berî xwe ku ew hebûya wê bibê (pirtûka afirandinê 1:3)´ re wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê Lewi ben Gershom wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku Lewi ben Gershom wê, têngîna ´prime matter´ wê weke ku wê herê dikê wê di wê temenê de wê rengê hizirkirinê wê bi xwe û hizirkirinên xwe re wê, werênê ser ziman. Bi têngîna û temenekê felsefeyî ku ew bi wê fêrbûya Lewi ben Gershom wê bixwezê ku wê tawratê li ser temenekê rasyonalî şîroveyên wê pêşbixê û wê, di nava wê hewldanê de jî bê. Di çerçoveya nerîna hizrên Musa ben meymun û yên Platon ên di çerçoveya afirandinê de ku mirov li hizrên Lewi ben Gershom binerê wê dikarê bi hizrên wî re bibêjê ku wê, li gorî wî herdû nerîn jî wê, di rewşa fahmkirinê de wê, nexwediyê temenekê baştirin ê fahmkirinê bin. Ber vê yekê wê ´rêyek sêyem´ wê weke dervî ya nerîna herdûya ku wê hebê wê, di wê temenê de wê li wê bihizirê. Ew wê nerîna xwe dervî ya herdûyan wê bi wê rengê wê werênê ser ziman. “gerdûn wê çendî ku wê weke ji nebûnê bûbê jî lê wê bi awayekê wê ji tişteke berê xwe ku ew heya wê biafirê” re wê, ew wê nerîna xwe wê, di rengê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, têngîna jinebûnê wê, li ser temenê tişteke ku ew berê heya ku wê hebûn ji wê bibê û xwe bide domandin bibê ku wê werênê ser ziman wê di dewama wê de wê, tiştê ku ew heya berê ya ku wê bibê û ku ew ya ku wê bibê ku ew ji wê dibê wê weke afirandinek weke di dîmenekê ji nebûnê bûya jî wê di awayekê de wê were dîtin û wê, di xwe de wê rengê têngîna û nerînê wê weke ku wê bi wate bikê wê bigihênê li rengê fahmkirinê. Li ser wê temenê wê, di temenê bûyîna gerdûnê de wê, weke ku wê têngînek cewherî ku ew heya wê bi wê re wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, Lewi ben Gershom wê têngîna bêhîtan ku wê werênê ser ziman jî wê, ew wê, jî wê bi temenekê aqilê heyî û bi tevger/çalak re wê werênê ser ziman. Bi gotina ´gerdûna bin heyvê´ re wê werênê ser ziman. Ev gotina bi têngîna gerdûna bin heyvê wê, gotinek mitrayî ku wê bi maniyan re jî wê bi felsefekirina wê ya bi temenekê gnostikî ku wê li wê were lê hizirkirin bê.

Lê di aslê xwe de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê ji nava têngîna tawratê wê kifşkirinên bi wê rengê wê di temenê pêşveçûnên piştê ên bi hemdemî û têngînen felsefeyî û hwd re ku mirov dikarê kifşbikê wê di temenê wan de wê bibê xwedî bandûr, wê weke ku wê çawa ku wê di awayekê de wê mirov karibê bandûra têngîna fenomenî a

Lewi ben Gershom ku wê di nava nava felsefeya Admund husserl de wê karibê were kifşkirin.

Weki din wê di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, bandûra hizrên Lewi ben Gershom wê li piştî wî bibin. Wê di wê temenê de wê, heta ku mirov nikaribê spinoza ji ji wê bandûrê dûr şîrovebikê kû mirov di rengekê de wê, çerçoveya felsefeya wî hin bi hin kifşdikê.

Aliyekê din ê bi felsefeya Lewi ben Gershom re wê, li ser têngîna rasyonalityê û mantiqê bê. Wê di wê temenê de wê dîmenekê di zikhev de wê bixwezê ku ew bi gîyane van herdû gotinan re li ser temenekê aqilzanî wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ber vê yekê wê, têngîna wî ya mantiqî di wê temenê de wê, bi têngînek ontolojikî û wê bi temen û çerçoveyek bi heya heyî re wê, pêşî wê li wê bihizirê û wê li pêvajoyên wê yên bûyinê wê di rengekê de wê weke ku wê li wê bihizirê.

Di wê temenê de wê, di wê demê de wê weke ku mirov wê dibînê wê mijare hebûna felsefeyê wê, di serî de wê, di wê warê de wê li ser temenekê zanyarî û teorikî re wê derkeve li pêş. Wê di wê temenê de wê bi zêhnî û hwd wê pêşketina wê û di wê de hewldanên bi kûrbûna wê û hwd wê, bi wê re wê bibê. Di aslê xwe de wê, felsefe wê dema ku wê di wê temenê de wê bi temenekê wê bixwezê xosletên bi gotina xwûdê li wan bihizirê û wê bixwezê ku ew wan kifşbikê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, li ser wê temenê wê êdî wê bixwezê ku ew bi temen û çerçoveyek hizirkirinê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê, di wê temenê de wê, di şewayê Lewi ben Gershom de wê, ya ku wê bi wî û hizirkirinên wî re wê were dîtin wê, di wê temenê de wê, aqil wê ne dênê li kêlekê. Wê bi aqil û xosletên aqil wê li wê bihizirê û wê dema ku wê têngîna mantiqê bi hinek xosletên rasonali wê li wê bihizirê wê ji jîyanê û ya ku ew heyî ne qût wê bixwezê ku ew li wê bihizirê. Vajî wê, di dewama wê de wê bi wê re wê li ser temenê têngînek afirandinî wê bixwezê ku ew li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di çerçoveya felsefeya demê û xosletên wê de wê, çawa wê, pêvajoyên hizirkirinê wê bibin wê dema ku mirov li wê dîmenê giştî dinerê û lê dihizirê wê bi wê re wê, di rengekê de wê pêwîst bê ku ew pêşkeve û were fahmkirin wê hinekî wê ew jî wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê were dîtin ku mirov wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, felsefeya Lewi ben Gershom jî wê, hinek xosletên

bi aqilê zelal û epistemolojikî wê, bide me. Ber vê yekê wê dema ku em li ser temenê felsefeya wî dihizirin û pêde diçin di fahmkirinê de wê dibînin û fahmdikin ku wê, çawa wê bi temenekê temenekê felsefeyî ê di wê demê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide me. Dîmenê felsefeya Lewi ben Gershom a pêşî ku ew bi xwe re dide dîyarkirin wê ji ya dema xwe û rengên hizirkirina asayî û weke wê ku ew were hizirkirin wê cihê wê di dîmenekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, vaji rengê hizirkirinên demê ku wê bi zêdeyî wê, di felsefeyên xwe de wê bi zêdeyî dîmenekê olî û hwd wê derxina li pêş ew wê weke ku wê li ser ya fahmkirinê re wê bi temenekê ya binterên pîrozki wê yê felsefeyî li ser esas û temenê fahmkirinê wê bi wê rengê wê bixwezê ku ew derxê li pêş. Di wê rengê de wê ev wê xwe bi wî û rengê hizirkirina wî re wê di destpêkê de wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê di dewama wê de wê li ser wê temenê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê dema ku em reng û şewayê hizirkirinên filosofên demê ên weke Lewi ben Gershom, piştî spinoza û hwd bi filosofên di wê rengê de dihizirin re dinerê wê di dîmenekê ekolî ku ew di wê rengê de weke ku ew dixwezê pêşkeve wê, çerçoveyek hizirkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê, di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Çavkani:

- *Dan, Joseph(2002); *The Heart and the Fountain: An Anthology of Jewish Mystical Experiences*, New York: Oxford University Press,
- *Hecker, Joel(2005); *Mystical Bodies, Mystical Meals: Eating and Embodiment in Medieval Kabbalah*. Detroit: Wayne State University Press,
- *Idel, Moshe(1988); *Kabbalah: New Perspectives*. New Haven and London: Yale University Press,
- *Wirszubski, Chaim(1989); *Pico della Mirandola's Encounter with Jewish Mysticism*, Harvard University Press,
- *Wolfson, Elliot(1994); *Through a Speculum That Shines: Vision and Imagination in Medieval Jewish Mysticism*, Princeton: Princeton University Press,
- * Booker, M. Keith (2012). *Encyclopedia of Comic Books and Graphic Novels*.
- *Moore, Edward (June 28, 2005). "Middle Platonism – Philo of Alexandria". *The Internet Encyclopedia of Philosophy*.
- *Yalom, Irvin (February 21, 2012). "The Spinoza Problem". *The Washington Post*. Archived from the original on November 12, 2013. "Mendelssohn". *JewishEncyclopedia.com*
- *Veidlinger, Jeffrey(2009). *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*. Bloomington: Indiana University Press
- *Goldstein, Joseph (1995). *Jewish History in Modern Times*. Sussex Academic Press
- *Cowling, Geoffrey (2005). *Introduction to World Religions*. Singapore: First Fortress Press
- *Feldman, Louis H. (2006). *Judaism and Hellenism Reconsidered*. Leiden, The Netherlands: Brill
- *Gartner, Lloyd P. (2001). *History of the Jews in Modern Times*. Oxford: Oxford University Press.
- *de Lange, Nicholas (2002) [2000]. *An Introduction to Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- *Friedman, Richard Elliot (2001). *Commentary on the Torah With a New English Translation*. Harper Collins Publishers

- *Kugler, Robert; Hartin, Patrick (2009). The Old Testament between theology and history: a critical survey. Eerdmans
- *Davies, G.I (1998). "Introduction to the Pentateuch". In John Barton (ed.). Oxford Bible Commentary. Oxford University Press
- *Bandstra, Barry L (2004). Reading the Old Testament: an introduction to the Hebrew Bible. Wadsworth
- *Van Seters, John (1998). "The Pentateuch". In Steven L. McKenzie, Matt Patrick Graham (ed.). The Hebrew Bible today: an introduction to critical issues. Westminster John Knox Press
- *Walsh, Jerome T (2001). Style and structure in Biblical Hebrew narrative. Liturgical Press
- *Moore, Donald J. (1989). The Human and the Holy: The Spirituality of Abraham Joshua Heschel. New York: Fordham University Press
- *Daniel H. Frank and Oliver Leaman (eds.)(1997), History of Jewish Philosophy. London: Routledge,
- *Colette Sirat(1990), A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages. Cambridge University Press,
- *Davidson, H. (1979). "Maimonides' Secret Position on Creation", Studies in Medieval Jewish History and Literature. ed. Isadore Twersky. Cambridge: Harvard Uni. Press
- *Feldman, S. (1984). "Introduction" The Wars of the Lord I, Philedelphia: The Jewish Publication Societiy of America
- *Freudenthal, G. ve Zonta, M. (2013). "Reception of Avicenna in Jewish Culture" Interpreting Avicenna: Critical Essays. ed. Peter Adamson, New York: Cambridge Uni. Press
- *Gersonides, (1984). The Wars of the Lord I, Philedelphia: The Jewish Publication Societiy of America. Gersonides, (1987). The Wars of the Lord II, Philedelphia: The Jewish Publication Societiy of America.
- * "Philo Judæus". JewishEncyclopedia.com. Retrieved 2012-10-22.
- "Christianity, Judaism and other Greco-Roman cults: studies for Morton Smith at sixty", Volume 12, of Studies in Judaism in late antiquity, by Jacob Neusner and Morton Smith, Brill 1975

•
Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, 2013